

DENTUMOGER I.

TANULMÁNYOK
A KORAI MAGYAR TÖRTÉNELEMRŐL

MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport
Források és tanulmányok 2.

Sorozatszerkesztő
Sudár Balázs

BUDAPEST 2017

MTA BTK Magyar Óstörténeti Témacsoport
Források és tanulmányok 2.

DENTUMOGER I.

TANULMÁNYOK
A KORAI MAGYAR TÖRTÉNELEMRŐL

Szerkesztette
Sudár Balázs

MTA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
BUDAPEST 2017

A kötet megjelenését
az MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport támogatta

© MTA BTK, 2017

© Szerzők, 2017

ISBN 978-963-416-096-0

ISSN 2498-8472

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Olvasószerkesztő: Szilágyi N. Zsuzsa

Borító, tördelés: Horváth Imre

Térképek: Nagy Béla

Nyomdai munka: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

Tartalom

HUNOK

LŐKÖS PÉTER

A hunokról és Attiláról alkotott kép német nyelvterületen a középkorban . . .	11
Az előzmények	11
A Dietrich-epika	21
A középkori német történetírás	23

NAGY KORNÉL

Izrael, a hunok püspöke	33
Bevezetés. Movsēs Dasxuranc’ról és a múrról	33
Movsēs Dasxuranc’i: A kaukázusi Albánia története	49

SZTYEPPETÖRTÉNET

KATONA-KISS ATILLA

A Nyugati Türk Birodalom „utódállamainak” létrejötte és megszilárdulása	
a 8–9. században	77
Bevezetés	77
Az események háttere: az ujugurok regionális hatalmának megszületése	78
Karlukok, kimekek, oguzok és besenyők a 8–9. században	81
A besenyők	93
Összefoglalás	100

ZSIDAI ZSUZSANNA

Ismā‘īl ibn Aḥmad 893. évi hadjárata és a magyar honfoglalás	109
--	-----

TÓSÉR MÁRTON

Háború Horászánért. A Szeldzsuk Birodalom születése	125
Az előzmények: a török népek iszlamizációja	
és az oguzok sztyepppei „exodusa”	127
A helyszín és a szereplők	134
A horászáni oguzok lázadása	138
A szeldzsukok Horászánba érkezésétől a neszái csatáig (1035)	141
Szübasi harcai a szeldzsukokkal (1036–1038)	146
Maszúd harcba száll (1038–1040)	152
A „tevepásztorok” diadala: Dandánkán	159
A szeldzsuk taktikáról	164

CSIRKÉS FERENC – SUDÁR BALÁZS

Ulu Madzsar, Kicsi Madzsar és a <i>Derbend-náme</i> . A kaukázusi Madzsar nevű települések kérdéséhez	183
Kéziratok, kiadások	184
A szöveg tartalma	185
A történelmi háttér: arab–kazár háborúk	186
A <i>Derbend-náme</i> és a történeti események	189
A szöveg rétegei	191
A két Madzsar	194
Függelék I.	200
Függelék II.	214
Függelék III.	216

B. SZABÓ JÁNOS – SUDÁR BALÁZS

Az Árpád-ház férfineveiről (970–1301). 1. rész: 1–2. generáció	223
Bevezetés	223
1. generáció	227
2. generáció	233

TÖRTÉNELMI EMLÉKEZET

KÁPOLNÁS OLIVÉR

Az első lépések egy eljövendő birodalom életében	255
--	-----

CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

Manasz – egy archaikus kirgiz hőseposz költői esztétikája	275
---	-----

MUKUSHEVA RAUSHANGUL

A kazak <i>zsyrau</i> -ok költészete és a <i>tolgan</i> műfaj a 15–18. században	293
---	-----

SZABADOS GYÖRGY

Országot egy fehér lóért. A „Pannóniai ének” forrásértékéről	313
Közelítések a régiekről emlékezők felé	313
A „Pannóniai ének” és Csáti Demeter	314
Mondaváltozat a krónikák időrétegeiben	318
A fehér-ló-monda – magyar vers és latin próza	322
Mitikus forrásérték – történeti forrásérték	330

ETNOSZ

SOMFAI KARA DÁVID

Modern török nyelvű etnoszok kialakulása Közép- és Belső-Ázsiában	343
---	-----

NAGY IVÁN

Kísérlet a 10. századi Kárpát-medence etnikai rekonstrukciójára	357
Bevezető	357
A rekonstrukciós kísérletek módszerei	358
Alapfogalmak és terminológiai kérdések	361
Az őslakosság etnikai struktúrája	363
A honfoglaló magyarok etnikai struktúrája	366
A letelepült és nomád életmódot folytató civilizációk interetnikus kapcsolata a 10. században	375
A nomád és letelepült civilizációk interetnikus kapcsolatának vitatott kérdései	378
Etnikai folyamatok 10. század első felében	383
Etnikai folyamatok a 10. század második felében	389
Összefoglalás	394

LATOSINSZKY CSABA

Mítoszok, modellek és ideológiák. A horvát etnogenezis problémakörei és kutatástörténete	399
Bevezetés	399
Eredet, vándorlás, etnogenezis	404
Konklúzió	433

Háború Horászáért

A Szeldzsuk Birodalom születése

Magyarországon viszonylag kevesen kutatták a szeldzsuk-törökök történetét, ami érthető is: számunkra az oszmánok voltak érdekesebbek. Ám az Oszmán Birodalom kialakulása szorosan összefonódik a szeldzsukok históriájával, amely azonban más magyar vonatkozásai miatt is számot tarthat az érdeklődésre, hiszen a szeldzsukok birodalomalapítása a 11. század közepén a magyar honfoglalást követő legnagyobb sztyeppe népmozgalom eredménye. A hazai honfoglalás-kutatás szempontjából is érdekes párhuzamokat találhatunk ebben az eseménysorban, amely ráadásul a nomád hadművészet jellegzetességei miatt is figyelemre méltó. A tanulmány a 11. századi oguz-török népmozgás legfontosabb következményével foglalkozik: az oguz törzsek eredetileg a Türk Birodalom bukása után a Szelenga folyó vidékéről indultak el nyugat felé. A 9. században már az Aral-tó és a Szir-darja vidékén éltek, lényegében a mai kazah pusztákon (az oguzok egy része végül a pontuszi sztyeppékre vándorolt, az európai források úzként emlegették őket). Itt léptek kapcsolatba az iszlámmal, mely lassan teret nyert közöttük: a 10. században a muszlim vallású oguzokat kezdték türkmenként emlegetni a források. Szállásaikat a Kaszpi-tenger keleti oldalán messze dél felé is kiterjesztették, az ezredfordulón, a Számánida Birodalom bukása idején vívott harcoknak gyakori résztvevői voltak.

Valamikor 1025/26-ban történt, hogy a Gaznavida-dinasztia leghatalmasabb uralkodóját, Mahmúdot (997–1030), a Folyóntúlról (Transoxánia) visszatérve egyik főembere korholó szavakkal fogadta amiatt, hogy engedélyezte négyezer oguz családnak – mint hasznos segédnépeknek – az áttelepülést Horászá peremvidékére. A térség török népei régóta veszélyeztették az iszlám itteni területeit. Az említett csoport úgy került a szultán uralma alá, hogy miután az csellel elfogatta vezérüket, Arszlánt (Szeldzsuk fiát), tőle kértek legelőterületet a tartományban. Egy másik Arszlán, Tusz emírje azonban nem volt elragadtatva az ötlettől, veszélyesnek tartotta a törököket Horászá biztonságára nézve: „Miért hoztad ezeket a türkmeneket országodba? Hibát követtél el! De most, hogy már beengedted őket, ölesd meg mindet, vagy engeddd, hogy levágassam a hüvelyujjaikat, hogy ne tudjanak nyilazni!” Mahmúd megdöbben az emír keményszívűségén, aki ismét fi-

gyelmezte, hogy ha nem teszi meg, amit javasolt, nagyon megbánja majd.¹ A szultán azonban nem hallgatott rá, letelepítette a türkmeneket Szarakhsz, Faráva és Bávard pusztájában juhaikkal, tevéikkel, lovaikkal, málhásállataikkal együtt. De Nisápur, Faráva és Bávard lakói már 1028 januárjában az oguzok pusztításaira panaszkodtak (nem egészen világos, hogy ténylegesen harcba keveredtek az oguzokkal, vagy csak a nomádok állatállományának kártevését rótták fel), ezért a szultán utasította Arszlán tuszi emírt, hogy büntesse meg őket. Ám a türkmének száma időközben megnövekedett, így az emír, bár sok emberét elveszítette, nem tudta legyőzni őket. Meg is üzente Mahmúdnak, hogy neki kell személyesen intézkednie, mert a problémát később még nehezebb lesz megoldani. Az uralkodó nyomban mozgósította csapatait, és jókora túlerővel vonult a fenyegetett tartományba. A Faráva mellett vívott csatában legyőzte a törököket, akik négyezer lovast és sok foglyot veszítettek. A többiek elmenekültek a Balkan-hegységbe, Dihisztánba vagy még távolabbra, egészen Azerbajdzsánig.² Azonban a későbbiekben is sok bajt okoztak a gaznavidák nyugati tartományaiban, és a velük vívott harcok nem értek véget a Szeldzsukok érkezéséig sem. Habár a türkmeneket legyőzték, azok már „megkóstolták Horászánt és ízlett nekik”,³ s nyugatra menekült csoportjaik (az „irakiak”) még sok gondot okoztak a későbbiekben. A gaznavida kormányzatnak számolnia kellett azzal, hogy a nem könnyen kivívott siker után újabb török támadások érhetik a nyugati tartományokat.⁴ Arszlán emír azonban egy dologban tévedett: az igazi veszélyt nem ez a csoport, hanem az Arszlán unokaöccsei, Csagri bég és Togril bég vezette törökök jelentették. A gaznavida szultán utóda, Maszúd (1030–1040) volt az, aki néhány

1 Gardízi 2011, 95–96; Ibn al-Athīr 2002, 13; Mirkhwand 1837, 15–16; Juzjani 1881, 116–120. A források szerint Arszlán elfogatása a karahánidák kérésére történt.

2 Gardízi 2011, 98–99. Ibn al-Athīr szerint ezután kétezer török menekült Iszfahánba, majd onnan Azerbajdzsánba, ahol Vahszudan emír szolgálatába álltak, nagyobb részük azonban a Balkan-hegységben maradt (Ibn al-Athīr 2002, 13–14). Le Strange szerint Ferávában a törökök ellen egy erős *ribat* is épült, komoly őrséggel, amely alighanem azonos a mai Kizil Arvattal (Le Strange, 1905, 380). Dihisztán ókori eredetű helynév az Atrek torkolatvidékénél, jelentése 'dahák országa', területén húzódnak a szászánida kori nomádok ellen emelt védműnek, „Nagy Sándor falá”-nak maradványai.

3 Beyhaqi 2011, I, 149. A mai Türkmenisztán területén levő Balkan-hegység a Kara-kum mélyén védelmet nyújtott az esetleges gaznavida támadások ellen. Vámbéry 1863 májusában járt ezen a vidéken: „A Kis-Balkán [...], melynek nagyságáról, szépségéről és ércekben való gazdagságáról a turkománok oly sokat beszéltek [...] lábánál [...] veszedelmes sós mocsár van, [...] körülbelül 12 mérföldnyi hosszú [...] hegyláncot képez, nem oly kopár, mint Perzsia hegyei, sok helyen fű nő rajta [...] tulajdonképpen csak ezentúl érünk még az igazi sivatagba” (Vámbéry 2000, 174–176).

4 Bejhaki szerint bár Arszlán emír fortélyos parancsnok volt, fegyverek, hadianyagok és katonák sokaságával, mégis Mahmúd személyes fellépésére volt szükség Gázi főparancsnokkal együtt, hogy ezt a részleges győzelmet kivívják (Beyhaqi 2011, II, 213–214).

év múlva kénytelen volt egy türkmén népvándorlás ellen harcolni Horászán földjén. Ironikus módon az apja által nyugatra űzött oguzok egy részét ő maga hozta vissza a tartományba, amikor a trón megszerzéséért Rajból a fővárosba, Gaznába vonult.⁵ Tanulmányunk a néhány évvel később meginduló szeldzsukok ellen vívott harcokról szól.

Az előzmények: a török népek iszlamizációja és az oguzok sztyeppe „exodusa”

A szeldzsukok birodalma két folyamat eredményeként jött létre: az egyik az eurázsiai puszták népei között a 10. században megindult muszlim térítés sikere, a másik pedig a térség éghajlati viszonyaiban lezajlott változásból következő népmozgás volt. Érdekes, hogy korábban az iszlám a hódítások során megszerzett területeken terjedt el, a törökök azonban saját akaratukból vették fel az új hitet – eddig a muszlim arabot vagy perzsát jelentett, ezután viszont a törökök is meghatározóvá váltak közöttük. A vándorlás tekintetében pedig megjegyzendő, hogy a sztyeppevidék népeinek mozgása általában kelet–nyugati irányú, észak felé erdős terület, délre pedig sivatagok, hegyvidékek, tengerek zárják le a nomádok életterét. A turkesztáni részen⁶ a Kara-kum és a Kizil-kum képez komoly, bár nem átjárhatatlan akadályt dél felé. Egykor errefelé haladtak át az indoiráni népek, majd a kusánok és a párthusok is, de mivel a terület – mindmáig – fokozatosan szárazabbá vált, komoly oka kellett lennie annak, hogy a 11. században a türkmének erre indultak el. Ők lényegében muszlimokként hagyták el nomád szállásterületüket, és így kerültek át a letelepült népek közé (bár iszlamizációjuk ekkor még igen felületes volt).⁷

5 Ibn al-Athīr 2002, 13–16. Az általuk okozott felfordulásról: Gardízi 2011, 98–99, 104. Maszúd trónra jutása után, 1031 óta folytonos csatározások folytak a balkáni türkménekkel (Agadshanow 1994, 58; Gelpke 1957, 87–88). Beyhaqí a Maszúd szolgálatába állt törökökről: Beyhaqí 2011, I, 149–150.

6 Turkesztánon itt általában a korabeli török népek lakta területet értem, a muszlim fennhatóságú területeken kívüli, zömében még pogány nomádok lakta pusztaságot.

7 Például miután 1044-ben az ukajlida beduinok megverték a portyázó oguzokat, az elesettek fejeit Bagdadba küldték, de az ottani törökök „büszkeségből és fajtájuk iránti együttérzésből” eltemették azokat (Ibn al-Athīr 2002, 23–24). E gesztus emlékeztet Bulcsú igyekezetére, hogy 954-es nyugati hadjáratán elesett rokona fejét visszaszerezze. Ibn al-Athīr említi, hogy Alp Arszlán halála előtt úgy rendelkezett, hogy öccse, Kávurt vegye majd el az özvegyét (Ibn al-Athīr 2002, 179). Az iszlám misszió és a Számánida állam kapcsolatához: Tor 2009, 272–299; Zimonyi 2012, 108–109. A türkmének hitének mélysége később sem volt túl mély: „Molla Eszád [...] bízott meg az összeg átvitelével (Kokandból négyszáz aranyat

Noha nem lehet kizárni, hogy a muszlim térítés sikerei összefüggtek az alább szóba kerülő éghajlatváltozás okozta válsághelyezettel, az biztos, hogy a volgai bolgárok 922. évi áttérése után a 10. század közepétől indult meg a sztyeppevidék iszlamizációja. 955-ben kezdődött a karluk Karahánida-dinasztia áttérése, Szeldzsuk vallásváltását általában 985–992 közé teszik, majd a folyamat a 11. században felgyorsult: áttért az oguz jabgu, és Ibn al-Athīr 1043 őszére teszi „tízezer sátor”-nyi keleti török áttérését,⁸ s szerinte ezután már csak a tatárok és a kitajok maradtak pogányok. Szeldzsuk vezér, a dinasztia őse kezdetben a kazár kagán (vagy esetleg a Szir-darja alsó folyásánál az oguz jabgu) szolgálatában állt, de később összekülönbözött vele, végül áttelepült a muszlimok lakta város, Dzsand vidékére.⁹ Az ő utódai lettek a haszonélvezői az oguzok elköltöztetésének a korábbi szállásterületeikről: ez a népvándorlás volt a legnagyobb hatással a későbbi eseményekre. Ennek

küldtek Medinába) [...] két turkomán [...] kifosztotta minden pénzből [...] Sem könyörgés, sem szent küldetésére való hivatkozás [...] nem használt [...] Egy másik molla a seriattal (vallási törvény) fenyegetődött [...] »Mit nekem aariat! – felelt ő (az egyik rablól) újból. – Mindenkinek megvan a magáé! A te törvényeid [...] nyelvedben vannak, melyet forgathatsz tetszésed szerint; az én seriatom kardomban van, mely oda sújt, ahová karom vezet!» [...] Molla Eszád [...] visszatért Kokandba, azzal a keserű tapasztalással, hogy ámbár a turkománok igazhívóknak nevezik magukat, mégis a legfeketébb káfirok az egész földkerekségen” (Vámbéry 2000, 410–412).

- 8 Ibn al-Athīr 2002, 56. Az oguzok általában pogányok voltak, de a környező civilizációk vallásai utat találtak közükük, így valószínű, hogy „a török nomádok, akikről Szeldzsuk elszakadt [...] a nesztoriánus keresztény egyház hívei voltak” (Vámbéry 2010, 143/4. jegyzet). „Az oghuztürkök királyát jabghúnak nevezik: ez az uralkodó neve. Mindenkit így neveznek, aki ezen a törzsen uralkodik.” (IbnFadlān 2007, 38.) Az oguz jabgut nyilván zavarta a Szeldzsuk-család felemelkedése, aligha véletlen, hogy a vezér egyik fiát Arszlān Jabgunak hívták, ami az oguz törzsszövetség vezetői rangjának elvitatását jelezheti. Huszajnī szerint Szeldzsuk fiai a Buhara melletti Núrban éltek (Husayni 2011, 10).
- 9 Vásáry 2003, 115. „A nomád türkmének nyájaikkal, törzsi társadalmukkal és szokásaikkal együtt jelentek meg az arab-perzsa világban [...] az biztos, hogy nagy számban jöhettek, több hullámban, s nemcsak katonasággal kell számolnunk, hanem a család és az állatállomány is velük jött, tehát tényleges, nagy népmozgásról volt szó.” Marvázi így vázolta a korai oguz történelmet: „[...] egyesek közülük áttértek az iszlámra: ezeket nevezték turkománoknak/türkméneknek. Háborúskodás tört ki közöttük és azok között, akik nem vették fel az iszlámot [...] legyőzték a hitetleneket és elűzték őket. Az utóbbiak [...] elvándoroltak a besenyők területeire. A türkmének szétszéledtek a muszlimok földjén, igen derekasan viselkedtek ott magukat, olyannyira, hogy e területek nagy részét uralmuk alá vonták, s királyok és szultánok lettek” (Marvázi 1942, 29). Magyar fordítása: Ibn Fadlān 2007, 26 /103. jegyzet (egyébként Zimonyi 2012, 113–114. alapján muszlim térítési legenda eleme is lehet az áttérők győzelme a hitetlenek fölött). Arról, hogy ez az oguz belháború talán a Szeldzsukokkal kapcsolatos: Peacock 2010, 24–26. Dzsandban „muszlimok laknak guzzīya hatalom alatt” (Kmoskó I/2, 88). Mirkhwand szerint Szeldzsuk 100 lovat, 1500 tevé és 50 000 juhot vitt magával (Mirkhwand 1837, 4–5). (Összehasonlításként: „Láttam [...] olyanokat, akik tízezer lovat és százezer juhot birtokolnak.” Ibn Fadlān 2007, 42.)

előzményeiről, kezdeteiről és a törökök iszlámra téréséről a 12. századi szír krónikás, Michael Syrus a következőket jegyezte fel: „Mivel pedig előzőleg mindnyájan megígérték, hogy minden egyes tábor azon a tájon, ahova a sors veti, azt az istent fogja imádni, akit annak a bizonyos földnek lakói imádnak, s azt a vallást fogja követni, amelyet az ottani emberek között talál. [...] Azok pedig, akiknek sorsa nyugat, a lakott Föld közepe felé szolt, s útjuk az arabok birodalmán át vezetett, összekeveredtek velük, vallásukhoz csatlakoztak, s azt átvették. [...] A *tūrḡāyē* [azaz a törökök] három okból egyesültek az arabokkal könnyűszerrel, s az általuk vallott hitvallást átvették. Először is azért, mert [...] maguk a törökök örök idők óta egy istent hirdettek, még lakóhelyük belső országában, noha Istennek a látható égboltozatot tartották [...] Mikor tehát azt hallották, hogy az arabok egy Istenről beszélnek, hitvallásukhoz csatlakoztak. A második ok az volt, hogy a régi *tūrḡāyē Mārāḡānī* földjére vonultak ki, s ott letelepedtek, [...] minthogy az arabok uralma megszilárdult s a perzsák birodalmát, valamint a Kelet összes birodalmait megdöntve a hatalmat egyedül tartotta kézben, azok a törökök, akik *Mārāḡānī* (országával) szomszédosak voltak, éppúgy csatlakoztak ehhez a hitvalláshoz [...] Mikor azután újabb törökök vonultak ki, akik később jöttek, és velük egy törzshöz tartozó, azonos nyelven beszélő honfiakra akadtak, azt találva, hogy azok is ezeket [a hitelveket] tartják, ígéretükhöz képest ők is oda csatlakoztak. [...] harmadik oka azonban ilyenféle volt: mikor az arabok a törököket zsoldosok gyanánt vitték magukkal a görögök ellen folytatott háborúikba, és a virágzó tartományokba nyomulva a zsákmánytól elszédültek, az arabokra hallgatva készségesen fogadták *Muhammad* igéjét, aki azt mondta, hogy ha a bálványok s a többi teremtmények imádását megtagadva az ő vallását fogják vallani, jó és szép országra tesznek szert, és uralkodni fognak fölötte. Ilyen vágyaktól sarkallva beleegyeztek [az áttérésbe].”¹⁰ A 13. században Barhebraeus a következőkkel egészítette ki a történetet: „Ugyanebben az esztendőben, vagyis a görögök 1347. évében (1036) kivonult a *hūnnāyē*-népek egyike, akiket úgy hívnak: *guzzāyē*, a szeldzsük emírekkel együtt Hyrkaniából”. A dinasztia alapítója, Szeldzsük: „magával vitte törzsének hozzátartozóit is; ezek ménesekkel, tevecsdordákkal, birkanyájakkal és sok szarvasmarhával felkerekedve *Tūrānból*, vagyis a törökök földjéről *Irānba*, vagyis a perzsák országába vonultak. [...] Mivel pedig látták, hogy Perzsiában az arabok vallása dívik, egymással tanácsot tartva azt mondták: »Ha mi el nem fogadjuk

10 Kmoskó 2004, 225–227. *Mārāḡānī* az ókori Margiane, az akkori Horászán neve. Ibn Fadlān hasonlóképp jellemezte az oguzokat: „Hallottam őket, amint mondják: »Nincs más Isten csak Allah és Mohamed Allah küldötte«, ám ezt nem meggyőződésből mondták [...] Ha valakit igazságtalanság ér vagy olyasvalami esik meg vele, ami ellenére van, akkor arcát az ég felé fordítja, és azt mondja: *bir tengri*, ami törökül azt jelenti: 'Allah(ra), az egyedüli(re)', mivel *bir* törökül 'egy', *tengri* pedig 'isten' [...]” (Ibn Fadlān 2007, 28–29).

azon ország népének hitvallását, ahova eljutottunk, s ahova kerültünk, senki hozzánk nem szegődik, kevesen leszünk, és elhagyatva maradunk.« Ebbe valamennyien beleegyezve követséget küldtek [...] *Zanda* [Dzsand] városába, amely a sivatag mellett terül el, ahol nyájaikat legeltették, s az ottani uralkodótól írástudót kértek, aki megtanítsa őket, hogyan tiszteljék az Istent. [...] Ez tanította őket. Azután több esztendőn át ott maradva jólétre tettek szert, és erősen elszaporodtak.” Szeldzsuk négy fia közül „Michaelnek továbbá két fia lett: Muhammad, vagyis Tugrel-bek és Davúd, másnéven Csagri bek”.¹¹ Még egy dolog szerepet játszhatott a törökök kivonulásában: a 11. századi zavaros viszonyok az egykori Számánida állam helyén. A Karahanidák és a Gaznavidák viszályaiban egyaránt részt kaptak az oguz csapatok, amelyek hagyományosan is szolgálatot vállaltak a muszlim uralkodók seregeiben, de a szétagoltság viszonyai között még könnyebben találhattak alkalmazást. Ám éppen ebből kifolyólag hamarosan egy saját birodalom létrehozásának a gondolata is megfogalmazódott a nagyratörőbb vezérek fejében. A történetíró al-Kazvíní így jellemezte őket: „Ragadozók szokása szerint csak azt nézik, akad-e valami elragadni való. [...] Ónáluk a nagyság abban áll, hogy ha valaki fogságba kerülve rabszolgaságban nő fel, miután meglett korát eléri, azt akarja, hogy ura seregének parancsnoka legyen, sőt vele szembeszállva el akarja helyét foglalni.”¹² A török katonaság ekkorra már nélkülözhetetlen volt az iszlám keleti területein, de a népmozgás ezúttal nem csak újabb dinasztiákat (mint korábban a Tulúnidákét vagy a Gaznavidákét), hanem új népességi összetételű birodalmakat is teremtett. Az oguz harcosok sokasága könnyen veszélyessé válhatott, ha nem csak segédcsapatokat adott a helyi uralkodóknak, hanem saját vezetés alatt esetleg fellépett ellenük. Gaznavida Mahmúd 1025-ben azt akarta megtudni Arslán ibn Szeldzsuktól, hogy szükség esetén mennyi katonát tudna kiállítani a számára. A – némiképp nagyzó – válasz szerint nyugatról és keletről háromszázötvenezer embert. Ezt hallva a szultán inkább csellel elfogatta a nomád vezért.¹³

Mindezek minden bizonnyal ösztönözték a délre irányuló török népvándorlást, de a legfontosabb ok az éghajlatváltozás lehetett.¹⁴ Úgy tűnik,

11 Kmoskó 2004, 235. Hyrkania a Kara-kum és Horászán peremvidéke. A Szeldzsuk-család korai történetéhez (1040-ig) lásd Mirkhwand 1837, 1–7; Ibn al-Athīr 2002, 30–41; Husayni 2011, 9–18.

12 Kmoskó I/3, 81, 91.

13 Safi 2006, 20; Nishapuri 2001, 31–32; Ibn al-Athīr 2002, 33. szerint is nyugtalanította Mahmúdot erejük és nagy számuk.

14 A kemény telek okozta súlyos pusztulásra a kínai források adnak példát a hunok estében: „[...] az éhínség [...] a lakosság háromtizedét és az állatállomány felét elvitte. Hunnia a legnagyobb pusztulásnak esett áldozatul: minden pusztasággá lett.” „[...] nagy éhínség sújtotta Hunniát, a nép és az állatok 6–7 tizede elpusztult” (de Groot 2006, 260, 263).

a térségben a 11. század elején szárazabbá és hidegebbé vált a klíma, ami a nomádok állatállományát komolyan veszélyeztette. Richard Bulliet a közel-múltban úgy vélekedett, hogy ez a „sivatagi” oguzokat különösen rosszul érintette, mivel számukra hibrid tevéik nagyon fontosak voltak a Selyemút mellékén. Ezeket a jószágokat az egypúpú dromedárok (melyeket aligha nem az arabok terjesztettek el Horászáig) és a belső-ázsiai, kétpúpú tevék keresztezéséből tenyésztették ki, méretük és teherbírásuk nagyobb volt ezekénél. Ebből következett, hogy az itteni karavánok, de bizonyosan a seregek is igényelték ezeket a teherhordókat. A Buhara és Hvárezm között élő Szeldzsukok minden bizonnyal komoly hasznót húztak ezek révén a kereskedelemből, a 11. század elején egyre gyakoribbá váló rendkívül zord telek miatt azonban a hidegre érzékeny jószágok veszélybe kerültek. Aligha véletlen, hogy mind Arszlán, mind Togril emberei a Kara-kum déli szélén kértek maguknak új szállásterületet – észak felé, a füves sztyeppére meg sem próbáltak eljutni –, és áttelepülésüket Mahmúd a hadjárataihoz nagyon hasznos teherhordók miatt is engedélyezhette.¹⁵ Más kérdés, hogy a hidegebb időszak nem ért véget, így a türkmének újabb legelőket kezdtek keresni – ez lehetett a kezdeti összecsapások és a további nyugati vándorlás kiváltó oka. Bulliet elmélete ugyan nem vált általánosan elfogadottá a történészek körében, de a klímaváltozás jelentősége aligha vitatható az oguz vándorlás megindulásában.¹⁶ Az oguz népesség jelentős része tehát a legelőterület beszűkülése – és talán a kunok nyomása – miatt elhagyta pusztai szállásterületét, és benyomult a Folyóntúlra, majd onnan a perzsa területekre (India felé a Gaznavida emírség továbbra is elzárta az afgán hegyvidék átjáróit). Az ezredfordulón, amikor a Gaznavidák és a belső-ázsiai török Karahánidák felszámolták a Számánida államot, az előbbiek Horászánt, az utóbbiak pedig a Folyóntúlt szereztek meg. A Gaznavidákat azonban elsősorban India érdekelte, Horászánra súlyos adókat vetettek ki, ám a török népmozgással járó támadások ellen

15 A Mahmúd által beengedett türkmének tevépásztorként éltek Horászában (Beyhaqi 2011, II, 133). Ibn Fadlán is említi, hogy 921–922 kemény telén Hvárezmben pusztultak a tevék, és nekik is „török tevéket” kellett szerezniük a sztyeppeit utazáshoz (Ibn Fadlán 2007, 22–23). Lásd még Bulliet 2011, 112, talán szintén a hibridekről volt szó. Mirkhwand szerint a pogány törökök megpróbálták elhajtani Szeldzsuk tevéit Dzsand mellől (Mirkhwand 1837, 5). A két tevéfajta keresztezése egyébként nem volt új dolog, lásd Potts 2004.

16 Bulliet 2011, 96–126. (69–95. a klímaváltozás okairól: a szibériai maximum anticiklon szokatlanul erős hatásáról). Ellenblum viszont úgy véli, túlzott fontosságot tulajdonít a tevék szerepének – az biztos, hogy az oguzok vándorlása hosszabb, több hullámban zajló folyamat volt, a későbbiekénél ez már aligha számított (Ellenblum 2010, 63–64). Az okokat illetően John L. Brooke a szibériai anticiklon hatását nem tartja kiemelkedőnek, inkább a nyugatias légáramlatok északi eltolódása okozhatta a térség súlyos szárazságait (Brooke 2014, 364/27. jegyzet).

nem védték meg a területet. Ennek következtében a törökök előtt rövidesen tágra nyílt az út a muszlim területek belseje felé.¹⁷

Más nomád államoktól eltérően a Szeldzsukok birodalma nem a nomád népek egyesítése után terjeszkedett tovább a földművelő szomszédok felé, hanem miután az oguzok elhagyták korábbi szállásaikat, a dinasztia rájuk építve hozta létre saját országát Iránban. A korai oguz hullámok résztvevői – például a Szeldzsuk-fiak közül Arszlán emberei – nem vágytak Togril uralma alá (korábban nem is volt náluk különösebben erős a központi hatalom). A forrásokból kitűnik, hogy Togril gyakran lázadóként emlegette a nyugaton fosztogató oguzokat, akiket majd meg fog fegyelmezni, amint alkalmá nyílik rá.¹⁸ A Szeldzsuk Birodalom valójában szervezett államként nem is igen létezett, mivel a betelepülő oguz csoportok elismerték ugyan Togril béget uruknak, de a nomád hagyományok szerint az uralkodócsalád legtekintélyesebb tagjának jutott a főhatalom, ami viszont az örökletes monarchia kiépítését

17 A szeldzsukok korai történetéhez lásd még Peacock 2013, 62–64; Golden 1990, 360–366.

18 Ibn al-Athīr 2002, 22. Érdekes egy 1042/43 körüli epizód, amelyben Göktas, Buka és más oguz főnökök elutasították a Togrillal való találkozást, mivel attól féltek, lefogatná őket, ezért inkább elvonulnak akár a Rumba is, csak soha ne találkozzanak (Ibn al-Athīr 2002, 50). Továbbá említi, hogy Arszlán egyik embere, Kizil Rajt szerezte meg, de halála után Togril féltetvére, Ibrahim Inál vonult be a városba, mire az itteni oguzok nyugatra menekültek (1041/1042) (Ibn al-Athīr 2002, 19). A Szeldzsuk-fiak közti rivalizálásról lásd Peacock 2013, 66, 68–69. A török vándorlás jórészt spontán folyamat volt, amelyből a Szeldzsuk-dinasztia hasznot húzott, de a nomád csoportok megjelenése gyakran független volt tőlük: az örmény Aristakes beszámol egy esetről, amikor 1055 körül Taronban megjelent egy Turkesztánból érkezett csapat, és behódolt a kormányszónak. Hamarosan azonban egy török sereg érkezett, követelve, hogy adják át a lázadókat (a régi pusztai szokás szerint ezek befogadásra hadioknak számít). Theodoros kormányzó – egyébként az utolsó bolgár cár, Iván Vladiszlav unokája – ezt visszautasította, mire aztán leverték, maga is elesett a harcban (<https://archive.org/stream/AristakesLastivertsisHistory/Aristakes#page/n38>). Továbbá 1070-ben egy török vezér sikeres anatóliai portyája után átállt a császárhoz, és magával vitte foglyait is (Attaleiates 2012, 253–255, 259–261; Edessai Máté 1993, 129). A török birodalomalapítás (mint a nomádoknál általában) elég egyszerű államelmélet szerint működött, mint az Oguz kán legendás hagyományaiban tükröződik: „[...] felszólította őket, hogy vessék alá magukat neki, legyenek *ilek* (il=hódolt nép, ország), és adót követelt tőlük [...] »Ha ők *ilek* lesznek, és meghódolnak, akkor ne bántsátok őket, ha nem, ütközzetek meg velük!« [...] Miután ezt az országot meghódították, három évig ott maradtak, hogy rendet teremtsenek, megállapítsák az adókat és kinevezzék a *sihnákat* (helyőrségek parancsnokait). [...] »Ahhoz, hogy a saját akaratokból *ilek* legyetek, küldjetelek olyan válaszüzenetet, amely szerint elismeritek, hogy behódoltok előttünk. Ha viszont nem hódoltok be, hanem megmakacsoljátok magatokat, és ellenállást tanúsítotok, akkor készüljetelek a háborúra.« [...] Oguz *sihnát* nevezett ki hozzájuk, aki megvédte a népet, és begyűjtötte az adót [...] Ha meghódolnak, és *ilek* lesznek, és minden esztendőben gondosan befizetik az adójukat az ő kincstárába – akkor minden rendben van!» (Oguz kán 2010, 28–29, 34, 36–38). Egyébként a történet egy része a korai szeldzsuk történelemhez kapcsolódik (Oguz kán 2010, 83–90).

lehetetlenné tette. Így aztán a gyorsan nagyra nőtt birodalom egysége Maliksah (1072–1092) halálával megszűnt, és több részre hullott szét. A muszlim területeken ez a régebbi hatalmi struktúrák változatlan fennmaradását jelentette, annyi különbséggel, hogy változó mértékű türkmén népesség is megjelent az adott vidéken.¹⁹

A nomád birodalom megalapítását a térségbeli erőviszonyok átalakulása tette lehetővé. Michael Syrus krónikájában olvasható egy érdekes utalás, ami a muszlim forrásokból hiányzik: nyilván a dinasztia dicsőségét megörökítő történetírók nem tartották helyesnek megőrizni. Eszerint „Csagri bek a türkmenekből nagy haderőt szedett össze, és elmenve kifosztotta Armenia és Horászán egyes helységeit, azután pedig testvéréhez, Tugrel bekhez visszatérve így szólt hozzá: »Itt két hatalmas fejedelem van: Hárún hvárezm-sah és Maszúd szultán, [...] akik mellett nem tudunk az uralom élére felemelkedni. Azonban vonuljunk el Horászánba és Armeniába, amelyeket kikémlelve nem találtam senkit, aki nekünk ellen tudna állni.« Testvére hajlott a tanácsra; erre felkerekedtek, [és] átkeltek Perzsia Dzsajhún folyóján [...]»²⁰ A szemelvény jól mutatja, hogy a Szeldzsuk-dinasztia kezdetben csak igen óvatosan bővítette lehetőségeit. A hatalmas Gaznavida Birodalom erőivel kezdetben kerültek az összetűzést, és inkább csak Hárún hvárezmsahhal szövetségben léptek fel Horászán birtokáért, majd amikor Altuntas jelentéktelen utódai letűntek a színről, maguk vették birtokba a tartományt és Hvárezmet is. Ezzel pedig máris egy komoly közép-ázsiai országot szereztek maguknak, és az oguz-török népvándorlást „meglovagolva” lendületes nyugati terjeszkedésbe kezd-

19 Golden szerint nem egy nomád állam, hanem egy nomád dinasztia volt egy hagyományos keleti államban, továbbá a kollektív szuverenitás miatt gyakori viszályokról: Golden 1992, 219–225 (főleg 220–221). A szeldzsuk szolgálatban álló „perzsa miniszter, Nizám al-Mulk megállapítása szerint a szilárd államhatalom két pilléren nyugszik: a reguláris török (nomád) hadsereg és a perzsa adminisztráció” (Zimonyi 2012, 24).

20 Kmoskó 2004, 236–237. (Az 1182. jegyzet tévesen Hárún ibn Altuntas helyett Hárún ibn Boqrahánt nevezi meg hvárezmsahnak.) A Dzsajhún a mai Amu-darja, az antik Oxus. Mirkhwand is említi ezt a portyát, amelyet azonban a szakirodalom általában nem fogad el hitelesnek (Mirkhwand 1837, 11–13). Hvárezm ugyan inkább baráti viszonyban volt Szeldzsuk utódaival, de a térség nagyhatalma a gaznavidáké volt, és velük még sokáig kellett küzdeniük (Peacock 2010, 43). Az említett területek mellett még fontos célpont volt Azerbajdzsán területe is, ahol a türkmének szintén megtelepedhettek: először 1029-ben Tebriz vidékére mentek, kezdetben az itteni Vahszudan emírral szövetkeztek, aki azonban fosztogatásai miatt 1040-ben elűzte őket (Ibn al-Athīr 2002, 13, 15–17, 19). A türkmének egyébként máig emlékeznek arra, hogy rokonaik vannak nyugaton, lásd Vámbéry 2014, 266. „Mindnyájan Mangislakból származunk [...] Mangislakot régente Ming kislak-nak, azaz ezer téli szállásnak hívták, s ez régi hazája úgy a tőlünk elpártolt s Perzsiába költözött turkmanoknak [...] mint egyéb törzseknek.” A Ruchnama felsorolja a „türkmén” államokat a Tulunidáktól az oguz jabgun, a szeldzsukokon, az oszmánokon, a szafavidákon át a kádzsárokg (Ruchnama, 81–105).

tek. Az idézet másik figyelemre méltó közlése: a Szeldzsuk-nemzetség nem egyetlen uralkodó irányításával vívta meg a háborút, hanem kollektív vezetés alatt, a vezetők pedig győzelmük után felosztották Horászánt egymás között. A dinasztiaalapító vezér négy fia közül Mikail lehetett az elsőszülött, az ő fiai, Muhammad Togril bég és Daúd Csagri bég voltak az irányító elmék, de mellettük még fontos szerepet játszott Músza jabgu (aki alighanem nagybátyjuk volt) és Ibrahim Inál is. Mikail korai halála után valószínűleg Arszlán lett a nemzetség vezetője, de miután őt Mahmúd élete végéig börtönben tartotta, a másik ág került az élre. A két ág között nem volt túl szívélyes a viszony, de azért együtt tudtak működni.²¹

A helyszín és a szereplők

A szeldzsuk emírek óvatossága persze érthető volt, hiszen a térség nagyhatalmának a Gaznavidák birodalma számított, amelynek Mahmúd szultán által kiépített félelmetes haderejét nem lett volna helyes lebecsülniük. Mahmúd, a nagy hódító Azerbajdzsántól Kasmírig terjesztette ki birodalmát, amely eredendően a Számánidák hűbéres emírsége volt csupán. Ez utóbbiak bukása után – amelyben neki és a Karahánidáknak döntő szerepe volt – India felé fordította figyelmét, és sorozatos hadjáratok (1001–1026 között tizenhét) révén hatalmas hadsereget hozott létre, amelyet a rendszeres hadakozás zsákmányából tartott fenn. Tudatosan többnemzetiségű zsoldos haderőt épített ki, amely hű volt urához, és nem kötődött az esetlegesen lázongó helyi lakossághoz. Az iszlám végek hitharcosai, arabok, kurdok, belső-ázsiai törökök, hinduk egyaránt helyet kaptak seregében, amelyben még a harci elefántok is újra megjelentek (az antikvitás óta Indián kívül nem használták ezeket a jóságokat).²² Ez a haderő igen sikeresen működött, de nagymér-

21 Agadshanow 1994, 87–88. Hogy még homályosabb legyen a kép, Músza a jabgu címet is viselte, ami előbb Arszláné volt, ez azt jelentheti, hogy a családban ő lehetett a legtekintélyesebb. („Az oghuztörkök királyát jabghúnak nevezik: ez az uralkodó neve. Mindenkit így neveznek, aki ezen a törzsen uralkodik” Ibn Fadlán 2007, 38.) Togrilék azonban magasabbra emelkedtek, Gardízi és Mirkhwand alapján is látható, hogy Maszúd legalábbis a névleges vezérnek őt tekintette. Az inál is egy rangot jelentett eredetileg, és ez lehetett az oka Ibrahim időnkénti lázadásainak is, lásd Ibn Fadlán megjegyzését: „Uralkodóik és főnökeik közül az első, akivel találkoztunk, a kis Inál volt” (Ibn Fadlán 2007, 35). A 129. jegyzet szerint a királyuk trónörököse volt az inál (vö. Onomasticon 2007, I, 317–318). Beyhaqi maga is gyakran külön említi a Szeldzsukokat és a Yināliyānt, Ibrahim csoportját.

22 Beyhaqi 2011, II, 84. Beyhaqi leírja, hogy az 1034-ben Kermánba küldött sereget 2000 indiai, 1000 török és 1000 kurd és arab lovas, valamint 500 egyéb gyalogos alkotta, akikhez még 2000 szisztáni gyalogost is csatoltak. Lásd még Nizam al-Mulk 2002, 100–101.

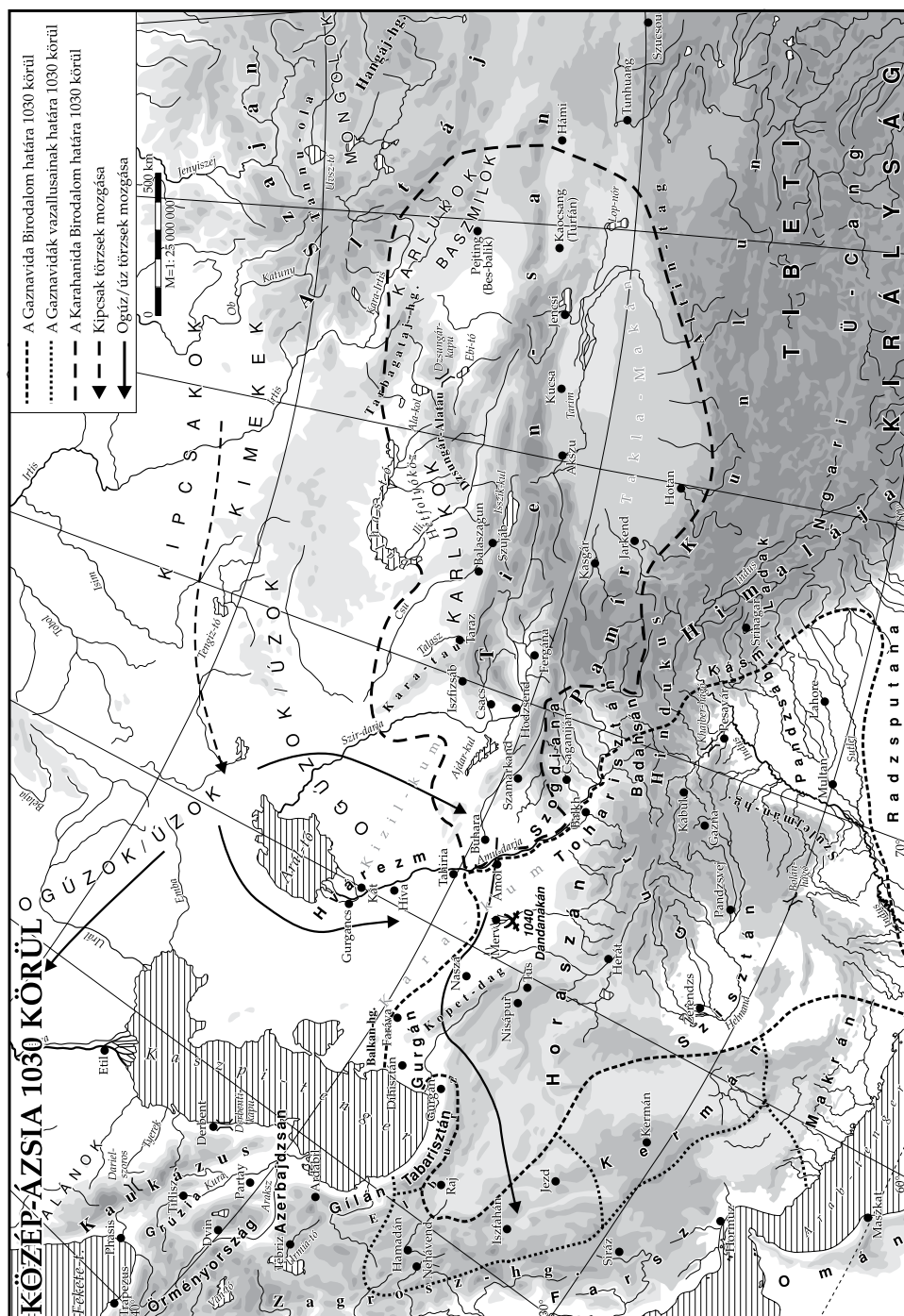
tékben függött a hatékony ellátó szervezettől: a rendszeres ellátás és fizetés hiánya aláashatta a sereg kohézióját, a hadműveleteket pedig lassíthatta a jókora poggyász.²³

Mielőtt az események tárgyalására térnénk, érdemes áttekinteni a térség földrajzi viszonyait, mivel ezek nagymértékben befolyásolták a harcok kimenetelét. A törökök számára fontos volt, hogy Horászán a sztyeppével határos terület, így szükség esetén vissza tudtak húzódni olyan pusztaságokba, ahova ellenfeleik nem tudták őket követni. Maga Horászán is jórészt félsivatagos terület, amelyet azonban kisebb folyóvölgyek és oázisok tarkítanak, ezekben élénk földművelés és kereskedelem folyt. Az itteni gazdag városokon – Merv, Nisápur, Balkh, Herát²⁴ – haladt át a Selyemút: ez a rész adta a gaznavidák és a szeldzsukok számára is kívánatos gazdagságot. A nomádok számára pedig ezek a kedvező adottságú vidékek alkalmas legelőterületet is kínáltak. Az oguz pusztákkal határos régiót régóta érték nomád támadások, de a 11. századi invázió különösen súlyos károkat okozott a gazdálkodó népességnek. (A földművelés csak egyes régiókban volt lehetséges, amelyek azonban a portyázók fő célpontjai lettek, akárcsak a mervi oázis körül, a Murgábnál és a Tedzsennél található legelőterületek.) Még egy dolgot fontos megemlíteni: a gaznavida közigazgatás, Szúrí kormányzóval az élen, kíméletlenül kizsák-

A gaznavida hadkiegészítés módjaihoz érdekességgént megemlíthető Mahmúd egyik hindu híbérese, Ánandapála levele: „Hallottam, hogy a türkök hadba vonultak ellened, s hogy igencsak pöffeszkednek Horászánban. Ha akarod, eljövök hozzád 5000 lovassal, 10 000 talpással és 100 elefánttal, vagy ha úgy kívánod, fiamat küldöm hozzád kétannyi hadinéppel. Nem számolok azzal, hogy majd hálás leszel érte, de mivel engem legyőztél, hát kedvem ellenére van, hogy más pedig tefőléd kerekedjen.” Idézi: Tenigl-Takács 1997, 158.

23 Nizam al-Mulk a gaznavida szokást írhatja le, amikor azt állítja, hogy az uralkodó kivonulásakor már előre be kell gyűjteni az élelemkészletet az útvonal menti településekről (Nizam al-Mulk 2002, 98–99). A gaznavida hadseregekhez lásd még Wink 1997, 89–91. Gardízi szerint Mahmúd csak egy hadjáraton, Kanaujban és Mathurában 53 000 foglyot és 350 elefántot szerzett, és több mint húszmillió dirhem értékű aranyat és ezüstöt zsákmányolt a hindu bálványokból (Gardízi 2011, 89–90). Lásd még róla a *Ruchnama* jelzőjét: „bálványromboló” (Türkmenbasi szerint a „Gaznavieké” is türkmén állam volt) (Ruchnama 2005, 133).

24 Ibn Fadlán 2007, 12/34. jegyzet: „Nisápur Khurászán legnagyobb és leggazdagabb városa [...] A kereskedők kedvenc helye és a katonai parancsnok székhelye. Van egy citadellája, egy külvárosa és a szorosan vett városrésze. Vízének nagy része forrásokból ered és a föld alatt vezetik. Különböző textiliákat, selymet és gyapotot állítanak elő.” (10. század végi adat, lásd Hudüd 1937, 102), Mervről uo, 13/38. jegyzet: „Tágas város [...] Kellemes és virágzó hely egy citadellával [...] Egész Khurászánban nincs még egy kedvezőbb fekvésű város. Piacja jó. A földadót az öntözés mértékében vetik ki” (Hudüd 1937, 105). A tartományról: Le Strange 1905, 382–419. Dzsáhiz szerint a horászániak és a törökök között nincs lényegi különbség (Bosworth 1963, 206).

mányolta a lakosságot, annyira, hogy az előkelők a karahánidáknak kezdtek panaszkodni, akik pedig a türkmeneket biztatták a terület megszerzésére.²⁵

Érdemes megemlítenünk azokat a szereplőket is, akik komoly hatást gyakoroltak az események menetére. Az egyik Hárún ibn Altuntas hvárezmsah (1032–1034), akinek ambíciója nélkül a szeldzsukok valószínűleg bele sem fogtak volna Horászán lerohanásába. Hvárezm a sztyeppe és a déli földművelő régió között helyezkedett el, lényegében egyetlen pusztasággal körülvett oázisként. Ennek birtoklása a Horászánt uraló államok számára azért volt lényeges, mert innen a kereskedelmet és a nomád mozgásokat egyaránt könnyebben ellenőrizhették, s jobban tudtak védekezni az észak felől várható nomád támadások ellen is. A pusztai népek számára pedig Hvárezm az iráni világ kapujának számított, de egyúttal amolyan menedéknek is a két régió között. A 11. század közepén, mikor az oguz puszták felbolydultak, a Folyóntúlon és az iráni területeken pedig egymással viszálykodó országok osztoztak, Hvárezm ura maga is saját birodalom létrehozásáról álmodott (később, a 12. századi hvárezmsahok valóban létrehoztak egy önálló országot, mielőtt Dzsingisz kán színre lépett).²⁶ A nyugati gaznavida seregeket ebben az időben az iszfaháni kakójjida emír, Ala al-Daula foglalta le, aki az „iraki” törökökkel szövetségbe próbálta megszerezni Rajt és Dzsibál²⁷ tartományt. A harc váltakozó sikerrel folyt, volt, amikor kiszorították székhelyéről, de teljes vereséget nem tudtak rá mérni, és Maszúd itteni erőinek lekötésével nagyban hozzájárult a horászáni szeldzsuk sikerekhez.

Egy másik nagyratörő szereplő az egyik karahánida ág sarja, Ibrahim ibn Naszr Böritegin volt, aki Buhara vidéki rokonai – a Szeldzsukokkal hol ellenséges, hol szövetséges Alitegin fiai – és a gaznavidák kárára egyaránt területeket akart szerezni magának.²⁸ Végül, de nem utolsósorban említendő

25 Szúrí 1034 júliusában négymillió dirhem értékű ajándékot vitt a szultánnak, habár egyébként olyan híre volt, hogy az adók felét zsebre teszi (Beyhaqi 2011, II, 64–65). Ibn al-Athīr említi, hogy Mahmúd is adót vetett ki az áttelepült oguzokra, adószedőit kíméletlenül kizsákmányolták őket, elvették nyájait, de még gyerekeiket is (Ibn al-Athīr 2002, 33).

26 Paul 2007–2008, 1–3. Beyhaqi is úgy jellemzi, hogy egy egész királyságnak tűnik, melyet mindig saját királyai kormányoztak, sosem tekintették Horászán részének (Beyhaqi 2011, II, 369). Beyhaqi szerint 1030-ban Altuntas hvárezmsah híreket kapott a pusztai törzsek nyugtalanító mozgásáról (Beyhaqi 2011, I, 168). A kitajok földjéről már 1017–1018-ban jókora (100–300 000 főre tett) nomád népesség nyomult a karahánidák területére, de visszaverték őket (Biran 2008, 33–34).

27 Dzsibál nyugat-iráni hegyvidék Azerbajdzsántól délre, nyilván a korábban ide menekült oguzokról van szó.

28 Az emír egyébként cseppet sem volt barbár kiskirály, a vezírje például Ibn Szína (Avicenna) volt, akinek értékes könyvtárát a gaznavidák a fővárosukba vitték Iszfahán bevételekor, s ott is maradt 1150-ig, mikor a guridák felgyújtották az egészet, lásd Husayni 2011, 11. „Az uralkodó igen nagy becsben tartotta őt, az egész birodalom kormányzását gondjaira bízta;

a dzsandi Sah Malik, a kor némiképp rejtélyes szereplője: nem világos, hogy vajon az utolsó oguz jabgu volt-e, vagy csak egy Szir-darja torkolatánál élő hvárezmi vagy gaznavida szolgálatban álló kormányzó, de az biztos, hogy a Szeldzsukok esküdt ellenségeként fontos szerepet játszott az eseményekben.²⁹

A horászáni oguzok lázadása

Maszúd 1030-ban erővel szerezte meg a trónt testvérétől, Muhammadtól, és konfliktusuk során felhasználta Arszlán „iraki” türkmeneit is, akiknek egy jelentős csoportját visszatelepítette Horászába. Ezeknek a törököknek voltak a vezetői Jagmur, Buka, Kizil és Köktas. Utóbbiakat Maszúd rövidesen Makrán tartományba küldte tovább egy lázadó vazallusa ellen, akit gyorsan le is vertek. 1031-ben viszont az Ala al-Daula ellen Rajba küldött Tas Farras Nisápur vidékén az oguzok pusztításairól küldött jelentést urának. Maszúd úgy határozott, hogy a rebellis oguzok vezetőit ki kell végezni, a köznépet így könnyebben lehet majd kézben tartani. Tas ennek megfelelően megölette Jagmurt és még vagy ötven másik főembert, ám a többiek cseppet sem szelídültek meg. A Kara-kum szélein élő törökök fellázadtak, sereget kellett küldeni ellenük, de mivel málhájukat hátraküldték a Balkan hegyeibe, túl mozgékonyak voltak ahhoz, hogy teljes vereséget lehessen rájuk mérni. A harcok eldöntetlenül folytak tovább, ami a nyugaton küzdő Tas dolgát nehezítette, mivel ezután a balkáni törökökre is ügyelnie kellett.³⁰

minden fontos ügy az ő véleményétől és döntésétől függött. Nem is csoda, hiszen Nagy Sándor óta, kinek vezírje Arisztotelész volt, egy uralkodó sem büszkélkedhetett hozzá fogható miniszterrel.” Nizámi 1984, 121. Egyébként Ibn Szína korábban éppen Mahmúd szultán elől menekült el Hvárezmből (Nizámi 1984, 113–119). Börteginről Pritsak 1953, 36–37.

- 29 A szakirodalom általában az utolsó oguz jabgunak tartja, amit székhelye és a szeldzsukokkal való régi viszálya alapján könnyen el is lehetne fogadni, de van néhány zavaró adat, ami miatt nem egyértelmű az azonosítása (Peacock 2010, 24–26; Paul 2007–2008, 6–7). Az biztos, hogy Beyhaqí már az ő birtokaként említi Dzsandot, Szeldzsuk eredeti szállását (a jabgu eredeti székhelye Jangikent volt) (Beyhaqí 2011, II, 390, 391). Lásd még a szeldzsukok és a jabguk viszonyához: Pritsak 1952, 287–292. Agadshanow emlékeztet rá, hogy Szeldzsuk törzse, a Kinik nem az oguzok fő ágához, a „jobb szárnyhoz”, a Bozokhoz tartozott, hanem az Ücsokhoz, a 11. századi felemelkedésük tehát a pusztai hagyomány szerint bitorlásnak tűnhetett (Agadshanow 1994, 86–87). Lásd még Oguz kán 2010, 64–66.
- 30 Gardízi 2011, 104; Beyhaqí 2011, I, 149–150. Az előzményekről: Beyhaqí 2011, I, 373. A vezérek kiiktatását nem mindenki tartotta jó ötletnek, Maszúd vezíre például úgy gondolta, hogy ha eltávolítják őket, a törökök nem lesznek megbízhatók. Beyhaqí említi, hogy Jagmur fia is bosszút akar állni, és további fenyegetést jelent (Beyhaqí 2011, II, 46; Agadshanow 1994, 58–60).

Maszúd azonban már a gaznavida szolgálatban maradt türkménekben sem bízott, ezért 1033 júniusában azt tervezte, hogy Herátba megy, és elfogatja őket minden poggyászuikkal együtt, és erre utasította a raji kormányzót is. A terv azonban nem sikerült, sőt ezután még a dzsibáli törökök is betörttek Horászánba, és rengeteg jószágot elhajtottak Gúzgánán vidékéről.³¹ Habár 1033 nyarán indiai serege kifosztotta Benarest, Mahmúd dicső napjai mégsem tértek vissza: ennek parancsnoka nemsokára fellázadt, leverésére a következő évig kellett várni. 1034 nyarán Hvárezmből sem jöttek jó hírek: Hárún ibn Altuntas, az új uralkodó katonákat gyűjtött és Merv megtámadására készült, bár augusztusig nem szakadt el nyíltan a Gaznavida Birodalomtól. Maszúd tehát rövid idő alatt három fronton is harcra kényszerült: nyugaton az „irakiakat” és Ala al-Daulát, északon a hvárezmieket, Indiában pedig a lázadó Ahmad ibn Ináltegint kellett szemmel tartania.³² Az utóbbi lázadását ugyan 1034 őszén leverték, de Merv, Szarakhsz, Bádgis és Bávard vidékéről továbbra is a türkmének dúlásaira panaszkodtak, sőt Szúrí horászáni kormányzó azt javasolta, hogy a szultán maga jöjjön a tartományba, mert Hárún a karahánida Aliteginnel közös támadást tervez az amu-darjai határ ellen. Maszúd novemberben már Szarakhszban várta a híreket északról, és a szükséges lépéseket tervezte. Úgy döntött, hogy a tartomány központjába, Mervbe vonul, s innen tartja szemmel a türkméneket, a hvárezmieket és a folyóntúli karahánidákat is – a türkmének ez utóbbiakra támaszkodtak, és Balkh és Toharisztán vidékén fosztogattak. Az ellenük vívott harcokban elesett Termez (Tirmidh) kormányzója is, de a „bestiális tevehajcsárokat” végül viaszorították nyugatra, akik elhagyták Bávard és Naszá vidékét, és december végére egészen Faráváig húzódtak vissza.³³ Tőlük tehát egyelőre nem kellett tartani, de Maszúd úgy döntött, hogy a biztonság kedvéért Mervben marad télire. Januárban azonban megváltoztatta véleményét, és in-

31 Beyhaqí 2011, II, 46–49.

32 Beyhaqí 2011, II, 49–52, 75–76, 387–389. Ibn al-Athīr szerint az északi bonyodalmak is a Maszúd hatalomra jutásával járó felfordulásból származtak: a karahánida Alitegin megtámadta az Amu-darja túlsópartján levő gaznavida tartományokat (Ibn al-Athīr, 2002, 47–48). Altuntas a szultán utasítására indított ellene sikeres hadjáratot, de halálosan megsebesült. Így került Hvárezm élére fia, Hárún.

33 Beyhaqí 2011, II, 92–97. Nem egészen világos, hogy ugyanazon csoportról van-e szó, lehet, hogy az előbbieket egy másik, Aliteginnel szövetséges, folyóntúli török csapat voltak. Bávardról: a hegyek és a sivatag között található, megművelt hely, éghajlata egészséges (Hudūd 1937, 103). (Abiwerd piaci jobbak Naszáénál, ribatja is van, Le Strange 1905, 394.) Ma Abyverd Türkmenisztánban, Kahkától északra, lásd Krawulsky 1984, 236. A Hudūd leírása szerint Naszá kellemes város a hegyek lábánál, a hegyvidék és a sivatag között. Éghajlata rossz, folyóvízei vannak (Hudūd 1937, 103). Lásd még Agadshānow 1994, 60/168. jegyzet: romjai Ashabadtól 18 km-re északnyugatra találhatók. (Régebben a párthus királyok székhelye, romjai a Világörökség részét képezik. Invernizzi 1998, 45–59.)

kább Tabarisztánba ment, ahol enyhébb volt az időjárás, és a helyi hűbéreseket elmaradt adóit is behajthatta (egyébként szokatlanul száraz tél volt: Nisápurban februárig nem esett le az első hó). Döntését emberei vegyes érzelmekkel fogadták: egyesek figyelmeztették, hogy a Kaszpi-tenger partvidéke nagyon messze esik Gaznától és Indiától, továbbá Alitegin közelmúltbeli halála óta fiai és a Szeldzsuk-nemzetség között nem túl jó a viszony, így a Folyóntúlon is könnyen veszélyessé válhat a helyzet. Mivel a gaznavida ügynökök már Hárún eltávolításán dolgoztak, elképzelhető volt, hogy az utóbbiak Hvárezm elhagyására kényszerülnek, és akkor már csak Horászába mehetnek, hiszen a nyugati türkmenekeket a szolgálóknak tekintik. A szultán azonban nem hallgatott rájuk, mivel úgy ítélte meg, hogy a tartományban maradt csapatok elegendőek lesznek a sivatag és az Amu-darja átkelőinek őrzésére.³⁴ A gaznavidák „türkmen-problémája” jól látható ezek alapján: 1034 végén nyugaton az „irakiakra” kellett figyelni, és a balkani csoporttal is harcban álltak a Kara-kum szélén, de az Amu-darja túlsaján levők mozgását is szemmel kellett tartani (főleg a Szeldzsuk-ivadékokét, de tőlük független csoportok is tevékenykedtek).

Végül Maszúd és kísérete átvonult Gorgánba, onnan Asztarábádba, majd Száriba – furcsa módon itt is szokatlanul száraz volt az időjárás, pedig általában ilyenkor az esők miatt alig voltak járhatók a vidék útjai –, márciusban pedig elérték Ámolt. A hadjárat katonailag nem volt nagy kihívás a gaznavida seregnek, de a katonaság kíméletlenül fosztogatott, és ez ellenük hangolta a lakosságot. Ráadásul megint kezdtek kellemetlen hírek szállingózni a balkani oguzok portyáiról Horászában határaitól, Hárún és Alitegin fiainak háborús készülődéséről és arról, hogy a hadiszerecsé épp a kakójidákhoz pártolt nyugaton. Maszúd azonban rövidesen indult vissza keletre, elég rossz hangulatban, mivel Tabarisztánban voltaképpen semmit sem tudott elérni, viszont a sereg erőszakoskodásai elidegenítették a helyi lakosságot. Rövidesen megérkezett Hárún hvárezmsah halálhíre, és még Gorgánban jelentés jött arról, hogy a szeldzsukok benyomultak Horászába. A türkmen fenyegetés ezzel komolyabbá vált, mint valaha.³⁵

34 Beyhaqí 2011, II, 98–104.

35 Beyhaqí 2011, II, 105–107, 109–130. A vezír véleménye szerint eddig csak birkapásztorokkal volt dolguk, és ezek is éppen elég fejfájást okoztak, de most hódításra törő vezérekkel néznek szembe (Beyhaqí 2011, II, 132). A szultán következetlen döntéseiről: Gardízi 2011, 105; Meisami 1999, 95–98.

A szeldzsukok Horászánba érkezésétől a neszái csatáig (1035)

Hárún ibn Altuntas, amikor átvette apja helyét Hvárezmben (1032), nem szándékozott a gaznavidák hűséges helytartója lenni. Kedvezőnek látta az időt arra, hogy a szomszédos nomádoknak és Alitegin fiainak a segítségével megszerezze magának Horászánt. A szeldzsukok – mivel Alitegin fiai elvetették tőlük Buhara vidéki szállásaikat – kénytelenek voltak Hárún területére húzódni, ahol téli szállásaik lehettek. Hárún az Amu-darja jobb partján adott nekik lakhelyet, a Gavkhwara-csatorna mellett, ahol kipihenhették magukat, és a tervezett horászáni hadjárat előőrsével tarthattak. Sah Malik azonban felborította tervet, mert amikor hírt kapott a szeldzsukok megtelepedéséről, jókora sereggel rajtuk ütött (1034. október 29.). A türkmének 7–8000 embert, sok foglyot, lovat és aranyat veszítettek, szinte csak nyergeletlen lovakon menekültek át a befagyott folyón. Hárún azonban, aki poggyászukat megőrizte és tartotta magát az egyezséghez, visszahívta őket, Sah Malikot pedig felszólította, hogy csatlakozzon a tervezett vállalkozáshoz. Az oguz vezér bele is egyezett, de amikor meglátta a hvárezmi uralkodó hatalmas, 35 000 fős seregét, inkább hazatért. Hárúnnak ez is megfelelt, mert a közelgő tél miatt Dzsandból nem lehetett Hvárezm ellen vonulni, tehát nem kellett a hátát féltenie.³⁶ A tervezett hadjárat előkészületei jól haladtak, mivel meglevő kétezzer gulámja és a türkmének mellett más nomád törzsek is csatlakoztak hozzá, továbbá Alitegin fiai is megígérték, hogy az Amu-darja felső szakaszánál támadást indítanak, majd egyesített erővel folytatják a háborút. Hárún ezután utasította a szeldzsukokat, akiket lovakkal és fegyverekkel látott el, hogy menjenek Hvárezm déli határára, Dargánba, és ha megindul, onnan küldjenek 3–4000 lovast Mervbe előőrsnek. A sah azonban végül nem kezdte meg a hadjáratot: a gaznavida kormányzat értesült a készülődés-

36 Beyhaqí 2011, II, 387–392. Az viszont ellentmondásos a történetben, hogy a szeldzsukok októberben az Amu-darja jegén át menekültek, de a november 12-i találkozó a folyó közepén, csónakban lett volna. Mirkhwand és Ibn al-Athír szerint viszont Sah Malik Hárún hadvezére volt, ő küldte rájuk (Mirkhwand 1837, 18–19; Ibn al-Athír 2002, 34). Lásd még Juzjani 1881, 120–121. Egyébként a forrásban a szeldzsukoknak adott szállás települései (Ribát-i Mása, Suráh-hán, Gávvhára) egyikénél kelt át a folyón Buharába menet Vámbéry is: „[...] egy napig kellett Surakhánnál várakoznunk a tevék megérkezésére. Június 29-én [...] Japkenárinak (csatornapart) nevezett vidéken keresztül utaztunk, mely mindenütt át van csatornákkal szeldelve. Japkenári egy nyolc mérföld hosszú s öt-hat mérföld széles oázst képez, s meglehetősen mívelik. Ezen túl kezdődik a sivatag; Akkamisnak nevezett szélén jó csordajárások vannak [...]” (Vámbéry 2000, 221). „[...] Surakan arnaszi (az Amu-darja jobb parti mellékága, csatornája), mely a hasonló nevű helynél veszi kezdetét és északkeleten vész el, előbb Japkenarit és Akkamist látván el vízzel” (Vámbéry 2014, 278).

ról, ezért felbérelték Hárún néhány gulámját, hogy gyilkolják meg urukat. A merénylők 1035. április 14-én a fővárostól, Káttól nem messze összekasabolták Hárúnt, aki három nap múlva belehalt sebeibe, serege pedig szétszórt. Maszúd meg lehetett elégedve: az egyik veszélyforrás megszűnt az északi határon, és Alitegin fiai is hazavonultak Termez alól.³⁷

A szultán és tanácsadói elgondolása tehát bevált, amikor arra számítottak, hogy a jórészt nomádokból álló sereg nem fog együtt maradni a vezér halála után, de a Szeldzsuk-nemzetség esetében tévedtek. Ők ugyanis nem mehettek vissza Buharába, ahol Alitegin fiai elvették legelőterületeiket, és Hárún halála után Hvárezm sem volt biztonságos számukra, hiszen most már Sah Malik is újra rájuk támadhatott. Ezért – mivel már úgyszólván készen álltak – megindultak Horászán felé, hogy ott keressenek menedéket. Először csak 700 lovassal keltek át az Amu-darján, de rövidesen egyre többen csatlakoztak hozzájuk, majd Amul és Merv mellett elvonulva eljutottak Naszá vidékére, Horászán és a Kara-kum határára. A gaznavida uralkodó május 18-án Gorgánban kapott jelentést érkezésükről, ekkor már – talán kissé túlozva – 10 000 lovasra becsülték a Szeldzsuk- és Jinal-törökök erejét, akik a már korábban itt levő türkmeneket elűzték a környékről. Naszá mellől kérték Maszúdot arra, hogy engedje őket megtelepedni, mivel a Folyóntúlon és Hvárezmben nem maradhattak. Engedje át nekik Naszá és Faráva körzetét, amelyek határosak a sivataggal, hogy ott biztonságban tarthassák málhájukat, cserébe megakadályozzák, hogy gonosztevők a Balkan-hegység, Dihisztán, Hvárezm határai vagy az Amu-darja melléke felől betörjenek, továbbá elűzik az „iraki” és hvárezmi türkmeneket. Ha nem kapnak kedvező választ, nem tudják, mi lesz velük, mert nincs már helyük a világon.³⁸ A szultán azonban

37 Beyhaqí 2011, II, 124–128, 392–396. Hárún többi nomád szövetségesei a Küdzsset, Csagarak és a Kipszak törzsek voltak. Paul úgy véli, Hárún célja az lehetett, hogy a Kara-kum mindkét oldalát a kereskedelmi utakkal együtt és a török népmozgásokat is ellenőrzése alá vonja (Paul 2007–2008, 6–8).

38 Beyhaqí 2011, II, 129–131, 396. Az ajánlat tehát elsősorban a korábbi oguz vándorlások során nyugatra vetődött csoportok ellen ígért támogatást, korábban 1033 elején (14) említi, hogy a nyugati fővezér, Tas Farras által megöletett oguz főnökök fiai bosszúból a birodalom nyugati szélein pusztítanak. Ibn al-Athīr említi, hogy Arszlán jabgu elfogása után emberei egy része a Balkan-hegyekbe húzódott, Dihisztánt is érintették (Ibn al-Athīr 2002, 13–14; Agadshānow 1994, 58–61). Gardízi és Nisápurí említi, hogy először legelőterületet kértek (Gardízi 2011, 105; Nishapurí 2001, 33). Juzjani szerint 700 lovassal és családjaikkal keltek át, de hamarosan más törzsek is csatlakoztak hozzájuk, mint a „Niālīs” (Ibrahim Inal csoportjáról lehet szó), és szintén említi, hogy Jagmur fia elmenekült előlük (Juzjani 1881, 121). Egy későbbi forrás szerint csak kétezren érkeztek Mervbe, de ott csatlakozott hozzájuk Jagmur és Buka, „Szeldzsuk két fia” is, tehát alighanem a korábbi oguz csoportok tagjaival is erősödhettek (Browne 1905, 235). A szeldzsukok érkezéséről: Paul 2007–2008, 8–10.

nem akart úgy járni az oguzokkal, mint apja (vezíre szerint eddig csak birkapásztorokkal volt dolguk, és azok is mennyi fejfájást okoztak – de most vezérek jöttek, akik országot akarnak szerezni), ezért úgy döntött, hogy Tabarisztánból visszamegy Nisápurba, és ha szükséges, csapatokat küld a betolakodók ellen. A jelentések szerint a türkmének egyelőre nem léptek föl ellenségesen, Sah Malik támadása miatt kifosztva, rossz hangulatban voltak, málhájukat a sivatag szélére küldték, és folyton éberem figyeltek, készen a békére vagy a háborúra. Végül Maszúd eldöntötte, hogy nem hagyhat egy ilyen nagy török csoportot fontos tartományában, és erővel úzi őket vissza az Amu-darja mögé, hacsak nem hajlandóak arra, hogy csapatonként álljanak a szolgálatába, túszoikat adva. A nisápur-i haditanács azonban furcsa döntést hozott: az udvarnál levő tíz főtisztet mind a 15 000 többnemzetiségű lovasból és 2000 palota-gulámból álló sereggel elküldték, parancsnokul pedig a veterán Begtugdit nevezték ki. Az öreg harcos nem volt túl lelkes. Alvezérei között vegyesen voltak veteránok még Mahmúd idejéből és tapasztalatlan, újonnan kinevezett parancsnokok, ezért tartott a széthúzástól, továbbá maga sem volt már a legjobb fizikai állapotban.³⁹ A gaznavida hadsereg ettől függetlenül félelmetes híru volt, és aligha számított volna bárki is a vereségükre. A hadmozdulatról Bejhaki meglehetősen részletes leírást közöl a szemtanúk visszaemlékezése alapján.

A sereg június 19-én indult el Naszá felé, a szultán pedig Nisápurban várta a híreket. Az első jelentés július 1-jén a délutáni ima idején érkezett, és arról számolt be, hogy már az előőrs megfutamította a türkméneket, a sereg többi részét be sem vetették, nagy zsákmányt szereztek, az ellenség pedig 7–800 halottat és sok foglyot hagyott hátra. Lett nagy ünneplés egész másnap hajnalig, amikor újabb hírnök érkezett: Begtugdi csapatait szétverték, őt magát gulámjai mentették ki, a poggyász és az egész felszerelés odaveszett, a sereg szétfutott. Déltájban azután két lovas érkezett Farávából, akik maguk is részt vettek a csatában. Beszámolójuk szerint senki sem képzelte, hogy a nyomorúságos állapotban levő törökök ilyen könnyedén szétverhetnek egy olyan erős sereget, mint az övék. Szerintük az engedetlenség volt a vereség oka, a túl sok főtiszt, akik a maguk feje után mentek. Kezdetben a sereg rendezetten haladt előre, a közép, a szárnyak és a többi egység mind tartotta az alakzatot, a törökök meghátráltak, olyannyira, hogy végül elérték a táborukat, amelyet üresen találtak, csak nyájak és néhány pásztor maradt ott. Ez volt az első győzelmi jelentés oka. A katonák rövidesen fosztogatni

39 Beyhaqi 2011, II, 132, 138–139, 143–145. Gardízi is hasonlóan írja le Begtugdi figyelmeztetését: csak egy vezért kell kinevezni, aki teljes erejével a probléma megoldásának láthat (Gardízi 2011, 105). Nisápur-i szerint is 30 000 lovast küldtek a szeldzsukok ellen, de több emír vezetésével (Nishapuri 2001, 34).

kezdték, ami feldühítette Begtugdit, ő ugyanis úgy tervezte, hogy az előőrs folytatja az előrenyomulást, amíg nem tisztázódik a helyzet, mivel a törökök a közelben álltak lesben. Végül továbbhajtotta a hadközeget, de a csapatok már összekeveredtek. Hamarosán lesben álló törökökbe botlottak egy falunál, ahol kemény küzdelem fejlődött ki. A harc elhúzódott, egyre nagyobb lett a hőség, de a szeldzsukok jobban viselték a nehéz körülményeket. A tapasztalatlan tisztek úgy gondolták, hagyni kell, hogy a csapatok visszahúzódjanak a mögöttük levő folyóhoz, hogy felfrissüljenek. A hátrálás azonban felbátorította a törököket, akik dühödt rohamra indultak. A gaznavida csapatok rendje megingott, a támadó nomádok pedig gyorsan teljessé tették a zűrzavart. Begtugdi elefántján ülve döbbsen figyelte, ahogy teljesen széthullik a rend, végül – amikor már az a veszély fenyegetett, hogy bekerítik – gulámjai lóra ültették és elvágtattak vele. Huszajn ibn Ali ibn Mikail, a helyettes parancsnok (*kadkhuda*) fogságba esett, a türkmének óriási zsákmányt szereztek. A szemtanúk szerint a vereség elkerülhető lett volna, ha a tisztek engedelmeskedtek volna a parancsoknak. A fegyelmezetlenség és a tapasztalatlanság tehát a szeldzsukokat juttatta diadalhoz – később még több olyan győzelmet aratnak majd, ahol ellenfeleik figyelmen kívül hagyták a kedvezőtlen körülményeket. Az nem egészen világos, hogy a törökök eleve csapdát állítottak, vagy csak időben felismerték a kínálkozó lehetőséget, és megfelelően reagáltak rá.⁴⁰

Idővel elkezdtek Nisápurba szállingózni a menekülők. Az uralkodó nem vont felelősségre senkit, a sors akaratának tulajdonította a kudarcot, Begtugdi azonban arról számolt be, hogy az alvezérek engedetlensége volt a vereség fő oka (Maszúd személyes kihallgatáson megszidta őket). Az anyagi veszteségek nagyságrendjét jól érzékelteti, hogy az egyik főtiszt szerint csak ő egyedül kétfélmillió dirhemnél több kárt szenvedett, a katonák nagy része pedig elveszítette fegyvereit, felszerelését és lovát. Mindazonáltal a szeldzsukok nem bizakodtak el győzelmükön (bár a zsákmány nagy örömeikre volt), amelyet maguk is Allah akaratának és ellenfelük zabolátlan viselkedésének, a vezetés hiányának tulajdonítottak. Nem akartak újabb próbát tenni, ezért

40 Beyhaqí 2011, II, 145–149. Gardízi leírása szerint először még tárgyalni próbáltak Begtugdival, de ő ezt elutasította. Az előőrsök összecsapása a szeldzsukok futásával végződik, következik a táborbeli fosztogatás, erre Csagri bég erős csapatokkal támad ismét, és kétnapi, két éjszakai harcban legyőzi a gaznavidákat, Huszajn harcolt a legtovább (Gardízi 2011, 105–106). Mirkhwand és Juzjani hosszú, véres csatát említ, de csak általánosságban. A tábor elfoglalásának híre miatt elterjedt, hogy a szultán serege kezdetben győzött, ezt a sémát követik a későbbi muszlim krónikások is (Mirkhwand 1837, 20–21; Juzjani 1881, 124). Ibn al-Athír is sabán havára (1035. június 11. – július 9.) teszi a csata dátumát, nála Iltogdi a vezér neve (Ibn al-Athír 2002, 35). Lásd még Peacock 2010, 74–75; Agadshanow 1994, 68–70; Raza 217.

továbbra is engedelmes hangú üzenetet küldtek az udvarhoz, fenntartva korábbi ajánlatukat. Maszúd a vereség miatt kénytelen volt egyezkedni, a szeldzsuk vezéreknek dihkáni címet és területeket adott a horászáni határszáron: Dihisztánt Csagri bégnek, Naszát Togril bégnek, Farávát Músza jabgunak.⁴¹ Az egyezés mindenkinek megfelelt a kialakult helyzetben: a szultánnak nem kellett hadakoznia egy új ellenféllel, a tekintélyén esett csorbát kiküszöbölte a törökök behódolása, a szeldzsukok pedig megkapták az áhított új szállásterületeket. Az viszont nyitott kérdés maradt, hogy az egyensúly meddig marad fenn, hiszen a gaznavidák nyugaton még mindig harcoltak az „iraki” törökökkel, és nem lehetett tudni, hogy az újonnan érkezettek mennyire lesznek hűségesek, főleg ha újabb nomád csoportok csatlakoznak hozzájuk. Szeptemberben az uralkodó követe már azt jelentette, hogy nem lehet a türkménekben megbízni, és jobb lenne, ha Maszúd Horászában maradna, ha esetleg fellázadnának. Az uralkodó azonban úgy ítélte meg, hogy seregét már nem lehet sokáig ellátni a tartományban, ezért átteszi székhelyét a nem túl távoli Balkhba, de elég csapatot hagy hátra Mervben, Szarakhszban és Herátban a kormányzó támogatására.⁴²

1036 januárban jött Szúri kormányzótól az első jelentés arról, hogy a szeldzsukok és a hozzájuk csatlakozott „iraki” csoportok felújították portyáikat, és tartományszerte dúlnak, elhajtják a jószágokat. A szultán úgy döntött, hogy a veterán Szübszi vezetésével 10 000 lovas és 5000 gyalogost küld, hogy kiűzze a türkméneket.⁴³ A szultán gondjait tetézte az is, hogy Begtugdi veresége után híre jött: a karahánida Bugra kán, aki már régóta feszült viszonyban állt a Gaznavida Birodalommal, maga is uszította a szeldzsukokat, és azt ígérte nekik, hogy csapatokkal is hajlandó támogatni őket. Később az Amu-darjánál el is fogtak egy kémeket, aki a szeldzsuk vezéreknek próbált leveleket eljuttatni, amelyekben Bugra kán a harc folytatására biztatta őket, és annyi haderő küldését ajánlotta, amennyit csak akarnak.⁴⁴ Az északi határ tehát egyáltalán nem volt biztonságban, és a nyugati, perzsa területeken is folytak még a harcok a kakójjida emírral és az „irakiakkal”.

41 Maszúd tehát Horászáni északnyugati határszárlére próbálta korlátozni szállásterületüket (Beyhaqí 2011, II, 152–157). Ibn al-Athír és Mirkhwand is kitér a tárgyalásokra, szerintük házassági ajánlatot is kaptak a szeldzsuk vezérek (Ibn al-Athír 2002, 35–36; Mirkhwand 1837, 21–22; Agadshyanow 1994, 70).

42 Beyhaqí és Mirkhwand szerint a házasságból végül nem lett semmi, amelybe bár Togrilék nagybátyja beleegyezett volna, de a testvérek nem bíztak a szultánban, és végül visszatartották a megegyezést, ezután Maszúd háborúra készült (Beyhaqí 2011, II, 157–159; Mirkhwand 1837, 22–23). Paul említi, hogy az oguzokat általában megbízhatatlannak tartották, a gaznavidák tapasztalatai sem voltak velük túl jók (Paul 2007–2008, 9–10).

43 Beyhaqí 2011, II, 164. Husayni tízezer lovasról ír (Husayni 2011, 12).

44 Beyhaqí 2011, II, 200–202.

Szübasi harcai a szeldzsukokkal (1036–1038)

A kezdeti harcokról nem sok adat áll rendelkezésünkre, valószínű, hogy a törökök ereje megnőtt időközben, de nagyobb összecsapásra nem került sor. A gaznavida csapatok tartották a városokat, a nomádok pedig folytatták portyázó vállalkozásaikat. A későbbi muszlim krónikák általában gyávasággal, határozatlansággal vagy egyenesen árulással vádolják Szübasit, de valószínűleg ez az általa alkalmazott óvatos módszerek iránti értetlenségből következik, amely már a gaznavida udvarban is megfigyelhető az események idején. Elkerülte a nagyobb összecsapást, igyekezett megővni csapatai épségét, a tartomány városait és erőforrásait, megakadályozva, hogy a szeldzsukok megszerezzék a településeket. Előrelátó taktikája miatt a türkmének is csak úgy emlegették, hogy „Szübasi, a mágus”.⁴⁵ A hadak folytonos járása miatt azonban Horászán egyre inkább pusztult, ami a lakosság és a tisztviselők hangulatát rontotta. Ez idővel a gaznavida seregeket hozta hátrányba, mivel számukra a tartomány népessége biztosította az ellátmányt, az adók pedig a zsoldjukat. A mezőgazdaság és a kereskedelem viszont az állandósult hadiállapot miatt egyre jobban hanyatlott. Ebben a helyzetben az oguz portyázók, akik télen is tevékenykedhettek és kevés ellátmányra volt szükségük, lassan kezdtek előnybe kerülni a városok raktárbázisaihoz kötött gaznavida haderővel szemben.

Július 2-án újabb kellemetlen jelentés érkezett a szultánhoz, ezúttal Hvárezmből: Hárún öccse, Iszmáil, az új uralkodó megszakította a hűbéri viszonyt, ráadásul folytonos volt a követjárás közte és a türkmének között. Augusztusban újabb erősítés indult Herátba, de pontosabb okát nem tudni. Szeptember 2-án Rajból azt jelentették, hogy a kakójjida emír megfutamodott a gaznavida csapatok elől, viszont a hozzá csatlakozott türkmének viszszertertek Horászánba. Maszúd úgy döntött, hogy Herátba megy, és kézbe veszi a dolgokat.⁴⁶ Boszt közelében november 12-én újabb szeldzsuk követek érkeztek az uralkodóhoz, akik azt állították, hogy eddig semmi rosszat nem követtek el, de más türkmének is vannak Horászánban, és jönnek újabbak is, mivel nyitva vannak az utak az Amu-darjától és a Balkan hegyeitől. Mivel a korábban kapott területek nem bizonyultak elegendőnek népük eltartásához, újabbakat kértek, mégpedig Merv, Szarakhsz és Bávard városát. Úgy gondolták, hogy a tisztviselők helyben maradnak és beszedik az adókat,

⁴⁵ Beyhaqí 2011, II, 211. Mirkhwand is hasonlóan ír: Maszúd a bátorságáról és hadi ügyekben való jártasságáról híres Szübasit nagy sereggel küldte a szeldzsukok ellen, akik inkább éjszakai rajtaütésekkel hajtották el a sereg állatait, de nyílt harcba nem bocsátkoztak. Ha megtámadták őket, mindig távolabb vonultak, így a háború harmadik évére a tartomány teljesen elpusztult (Mirkhwand 1837, 24).

⁴⁶ Beyhaqí 2011, II, 165–168.

mintegy fizetségül nekik, mint a szultán seregének, amely megtisztítja a tartományt a felforgatóktól. Ha szükséges – ígérték –, Perzsia nyugati részén vagy máshol is elvégzik a rájuk rótt feladatokat, Szübsi serege azonban maradjon Herátban, mert ha nem, kénytelenek lesznek visszaverni. Úgy tűnik tehát, hogy a Szeldzsuk-ivadékok még nem gondoltak a teljes szakításra, bár nem valószínű, hogy ne tudtak volna a portyákról, amelyeket persze aligha állt módjukban megakadályozni. Sejthető, hogy Maszúd dühöngött az arcátlan követelés hallatán, végül azonban tanácsadói rábeszélést, hogy a formális kapcsolatot tartsák fenn, küldjenek ők is követeket, de azért menjen a sereg Herátba. November 24-én azonban újabb jelentés érkezett arról, hogy Csagri bég 4000 lovassal Gazna felé indult. A szultán nyomban vissza kívánt fordulni a fővárosba, habár az utak nehezen voltak járhatóak. Négy nappal később azonban helyesbítették a hírt: csak 150 türkmén portyázott a környéken, ők terjesztették, hogy a szeldzsuk vezér előőrsei, hogy félelmet keltsenek és ne üldözzék őket.⁴⁷ Ráadásul Maszúd november 30-án egy vadászaton majdnem beleveszett egy folyóba, beteg lett, így a hadjárat félbeszakadt.

1037 januárjában a törökök folytatták horászáni portyáikat, kifosztották Tun városát, majd megverték a Herátból kiküldött kurdokból és arabokból álló csapatot. A szultán erre leváltotta ezek parancsnokát, majd vezírét, Ahmad ibn Abd al-Szamadot ezer lovas kíséretében a városba küldte (január 27.), hogy rendet tegyen a tartományban. Március 12-én azután a perzsiai helytartó jelentette, hogy a helyzet nyugaton kezd kritikussá válni, mivel Ala al-Daula újabb „irakiakat” fogadott fel és Raj ellen készül, s a horászáni helyzet miatt onnan nem számíthatnak erősítésre, pedig rövidesen erejük végére érnek.⁴⁸ Maszúd azonban úgy ítélte meg, hogy a nyugati serege elég erős a feladat megoldására, így nem küldött újabb csapatokat. A vezír áprilisban jelentette, hogy hozzáfogott a horászáni erők rendbe szedéséhez, összehívta a városokból az adószedőket, és a behajtott pénzből kifizeti a katonákat (ez arra utalhat, hogy a szeldzsuk portyázók miatt nem lehetett behajtani a jövedelmeket). Úgy vélte, jobb lenne, ha a szultán maga is Herátba menne, s így Szübsi nyugodtabban folytathatná a hadműveleteket. Az uralkodó azonban sürgősen látta, hogy személyesen menjen Horászánba, hiszen az már tele volt a csapataival. A vezír missziója végül eredményt hozott, és júniusban már arról számolhatott be, hogy a türkmének az erélyesebb fellépés láttán

47 Juzjani 1881, 125; Beyhaqí 2011, II, 172–175. Beyhaqí említette, hogy 1035 januárjában Nisápurból Gorgán felé vonulva olyan hideg volt, hogy szinte meztelennek érezte magát, habár tollal bélelt nadrágot, rókaprém bundát és esőálló köpenyt viselt – nem csoda, hogy a Hindukus hegyein való téli átkelést lehetetlennek tartották (Beyhaqí 2011, II, 106).

48 Beyhaqí 2011, II, 188–190, 192–193. A kakójida emír Kizil és Jagmur követői közül bővítette erőit, és a Balkanból a szeldzsukok elöl elmenekült türkméneket is felfogadta. Tun ma Ferdows Iránban (Krawulsky 1984, 165).

elhagyták Gúzgánán és Herát vidékét, visszahúzódtak Naszá és Faráva felé, Szübsai pedig elindult Mervbe, mindenhová katonai kormányzókat küldött, és elkezdte velük behajtatni az adókat.⁴⁹ Ez a jelentés azt mutatja, hogy a törökök már a vidék nagy részén rendszeresen portyáztak – Merv, amely amúgy is a sivatagban feküdt, kritikus helyzetben lehetett –, adók és termékek híján pedig a gaznavida haderő nehéz helyzetbe került.

A későbbi muszlim krónikások 1037-et mozgalmasabb évnek írták le: szerintük a szeldzsukok már egész Horászánt feldúlták, a karavánforgalom lehetetlenné vált. Csagri bég Mervet zárta körül, melyet már korábban maguknak igényeltek a szeldzsukok, s különösen fontos célpont lehetett számukra. A tartományban olyan súlyos volt az élelemhiány, hogy Szübsai is alig tudta ellátni seregét, ezért kénytelen volt Herátba húzódni. Merv lakói viszont egyre kérelték, hogy segítsen nekik a környező falvakat és városokat feldúló türkmének ellen. A gaznavida hadvezér végül válogatott csapatokkal, erőltetett menetben indult a város felé, hogy rajtaüssön Csagri bégen, de a háromnapos menet kifárasztotta csapatait. Végül mégis bejutott Mervbe, és onnan kérte a szomszédos Gúzgánán emírt, hogy jöjjön a segítségére. Az emír válogatott íjászokkal ment Csagri bég ellen, de végül véres csatában vereséget szenvedett és elesett, a törökök pedig az egész tartomány területén szétrajzottak fosztogatni. Szübsai így nem tudott mit tenni, továbbállt Nisápurba, de mindenfelé pusztulás és élelemhiány fogadta. Végül Dihisztánba vonult, ahonnan megírta Maszúdnak az eseményeket. Távozása után a szeldzsukok egyre erélyesebben törekedtek Merv bevételére, és a lakók végül kegyelem és méltányos bánásmód feltételével hajlandók voltak kapitulálni. A testvérek meg is ígérték nekik, hogy semmilyen gonosztettet nem engednek embereiknek, megkapták a város kulcsait, új kormányzót neveztek ki, a lakókat pedig utasították, hogy rendesen műveljék meg földjeiket. A tartományban kihirdették, hogy a menekültek is nyugodtan hazatérhetnek, a pénteki imában (*khutba*) pedig ezután Togril bég nevét mondták.⁵⁰ A szeldzsukok tovább portyáztak Horászában, a gaznavidák ellátási nehézségei pedig tovább fokozódtak: a sereg Nisápurból kivonulva már egy napra és egy éjszakára sem tudott élelmet gyűjteni, és hiába is próbálták megtámadni a törököket, azok mindig kitértek előlük, a hiábavaló ide-oda vonulás pedig csak még jobban kiélte a tartomány készleteit. A szeldzsukok viszont jóval kisebb

49 Beyhaqí 2011, II, 193–194. Nizám al-Mulk leírja, hogy régebben háromhavonta gyűjtötték össze az adókat, amelyekből a kincstár kifizette a csapatokat. A gaznavidáknál is ez a gyakorlat élt (Nizám al-Mulk 2002, 99–100).

50 Mirkhwand 1837, 25–30. A leírás alapján látható, hogy Merv kapitulált, nem erővel vették be. A szeldzsukok alighanem inkább a vidék biztosítására törekedtek, hiszen a város 1039-ben könnyen gaznavida kézre jutott. Husayni is említi a merviek oltalomkérését (Husayni 2011, 13).

szükségletekkel is beérték – Huszajní szerint már Szübasi érkezése előtt is megtette Csagri bég, hogy az ínséget látva visszavonult Bávard pusztájába, ahol el tudta látni magát.⁵¹

Az események valószínű rekonstrukciója jól mutatja, hogyan kezdtek a nomádok felülkerekedni Horászánban. Az biztos, hogy Merv, amely a sivatag közepén feküdt, a tartomány védelmének legkritikusabb pontja volt, hiszen ezt lehetett a legkönnyebben elszigetelni és megadásra bírni. A türkmének számára ez a vidék is jó legelőterületet nyújthatott, aligha véletlenül kérték korábban a szultántól, így érthető, hogy a város megszerzésére koncentrálták erőiket. A tartomány kormányzója, Szúrí hiába kérte a szultánt, hogy személyesen vegye kézbe az események irányítását, ő csak Szübasit utasította Horászán behódoltatására.⁵²

Maszúd hadvezére véleménye ellenére is optimista volt a szeldzsukok elleni hadjárat kimenetelét illetően, és a nyugati határokat sem féltette Ala al-Daulától és az ottani törököktől. Szeptember végén úgy döntött, hogy teljesíti a betegsége alatt tett fogadalmát, és Indiába megy, hogy megostromolja Hānsi várát. Nyugodtan megteheti – magyarázta udvari embereinek –, hiszen Szübasi erős sereggel Mervben van (tehát ekkor az még a gaznavida kézen volt), így a türkmének nem mernek majd a települések és a művelt területek közelébe nyomulni. Szúrí kormányzó mellett Nisápurban jelentős erők vannak, ahogy Túsban, Herátban és más városokban is, tehát Horászánt nem kell félteni. A kakójida emír seregétől és türkmenjeitől sem kell tartani – nyugodtan vállalkozhat tehát az indiai hadjáratra. A vezír kevésbé volt optimista: szerinte a fogadalmat az indiai sereg is teljesítheti, jobb lenne, ha a szultán maga menne el Mervbe, hogy a tartományt teljesen visszaszerezék, és a nyugati területek fölött is megszilárdítsák hatalmukat. Véleménye szerint ha a törökök egy körzetet, vagy csak egy falut is elfoglalnak Horászánban, a szokásos öldöklés és gyűjtogatás akkora kárt okoz majd, mint amivel tíz Hānsi elleni portya sem ér fel. Korábban a tabarisztáni hadjárat tette lehetővé, hogy a türkmének benyomuljanak a tartományba, most pedig az indiai vállalkozás fenyeget ugyanilyen veszéllyel. Maszúd azonban nem hallgatott az ellenvéleményekre, és októberben elindult India felé.⁵³

51 Elképzelhető, hogy Ibn al-Athīr és Husayni ugyanarról írnak, de az utóbbi részletesebb: Daúd a pusztába húzódott Szübasi elől, aki viszont Herátban rostokolt, ezért aztán váratlan rajtaütéssel bevette Mervet, erre indult meg a gaznavida sereg, de a szeldzsukok kitértek előlük (Ibn al-Athīr 2002, 37; Husayni 2011, 12–13). Meisami szerint Ibn Funduq (12. század) is beszámol az éhínségről és a defetista hangulatról a tartományban, miután Szübasi szerinte is vereséget szenvedett 1037-ben (Meisami 1999, 225–226).

52 Husayni 2011, 13.

53 Beyhaqí 2011, II, 203–207; Gardízi 2011, 107–108.

Az indiai vállalkozás zökkenőmentesen zajlott, a szultán tíz nap alatt bevette Hānsit, és 1038 februárjában visszatért Gaznába. Március 13-án jelentették, hogy távollétében a törökök portyázni kezdtek, feldúlták Tálakánt, Farjábót és más településeket, mivel a gaznavida csapatok ebben az évszakban nem tudtak tevékenykedni, nyugaton pedig Rajt vették ostrom alá az „irakiak”. Április 12-én Abu Szahl Hamdavi kormányzó levele is megérkezett: el kellett menekülnie, mivel Tas Farras elesett, és Raj a türkmének kezére jutott.⁵⁴ Bejhakí ugyan nem tárgyalja ezt az eseményt, de más forrást felhasználva érdemes kitérni rá, mivel a nyugati türkmének sikere komoly hatással volt a horászáni harcokra is. A nyugati haderő parancsnoka háromezer emberrel szállt szembe az oguzok ötezer fős erejével, miután hiába kért erősítést. A létszámfölény önmagában nem lett volna döntő, de a csata előtt a nomádok elfogták a kurd csapatok vezérét, aki ezután levélben intette embezeit, hogy ne harcoljanak, mert akkor végeznek vele. A kurdok valóban meg is futamodtak, a törökök pedig – akik családjaikat és málhájukat hátrahagyva indultak harcba – szétverték a maradék sereget, Tas pedig, aki gaznavida szokás szerint elefántháton vezette csapatait, megölték, holttestét darabokra vagdalták bosszúból a korábban általa megöletett főnökeikért.⁵⁵

Valószínű, hogy Horászánban a szeldsukok is sikereket értek el, mivel ebben az időben Szübsi Nisápurban volt, ők pedig Mervben – talán ekkoriban került a kezükre a fontos város. Az biztos, hogy Maszúd megelégedte hadvezére időhúzó taktikáját, és csatát követelt, hogy végre kiűzzék a türkméneket a tartományból. Az udvari pletykák, amelyek Szübasit részesesnek és pénzéhesnek festették le, szintén nem javították a veterán parancsnok helyzetét. Végül hiába magyarázkodott, a szultán parancsba adta neki, hogy ütközzön meg a szeldsukokkal.⁵⁶ Szübsi elindult Nisápurból Szarakhsz és Merv felé, hogy döntésre vigye a dolgot a türkménekkel (Szúrí kormányzó óvatosságból előre elküldte a tartományi adókat egy távolabbi várba), akik szokásuk szerint málhájukat a Merv melletti pusztába küldték, hogy gyorsabban mozoghassanak, és vereség esetén könnyebben vonulhassanak vissza Raj felé. Szübsi 1038. június elején Szarakhsznál találkozott a Csagri bég vezette sereggel. Az összecsapás a naszáihoz hasonlóan a gaznavidák sikerével indult, a déli imáig keményen harcoltak, de a fáradtság kezdte megbontani a

54 Beyhaqí 2011, II, 208–211. Beyhaqí említette, hogy mennyi bajt okoztak az „irakiak”, miattuk veszett el Tas Farras, valamint Raj vidéke és Dzszibál (Beyhaqí 2011, I, 149).

55 Ibn al-Athīr leír még egy érdekes epizódot: amikor a gaznavida kormányzó Tabarak várába húzódott, és folytatta a harcot, két oguz főembert is elfogott, akikért cserébe a csatában szerzett zsákmányt, a foglyokat és még 30 000 dínárt ajánlottak fel neki (Ibn al-Athīr 2002, 15–16).

56 Beyhaqí 2011, II, 211–214. A szultán erőltette a harcot Nishapuri szerint is (Nishapuri 2001, 35). Lásd még Meisami 1999, 99–100.

fegyelmet a szultán csapatai között, akiket az utasítás ellenére magukkal hozott asszony nép miatti aggodás is zavart. Végül a szeldzsukok erélyesebben kezdtek támadni, a gaznavida csapatok meghátráltak, majd Szübasit is megsebesítette egy nyíl, visszavonulása pedig általánossá tette a futást. Az értékes poggyász és táborfelszerelés megint odaveszett, a vezér Herátba menekült hús gulámjával.⁵⁷ Horászán ezzel gyakorlatilag elveszett, a városok sorban nyitották meg kapuikat a törökök előtt: Togríl bég bevonult Nisápurba, Csagri pedig Herátba ment. Az előbbi város kapitulációjáról hosszabb leírás maradt fenn, érdemes kitérni rá, mert mind a szeldzsukok, mind a lakosság motivációiról képet kaphatunk általa.

Szübasi veresége után tizenkét nappal jelent meg Nisápur közelében Ibrahim Inál 200 emberével, és megüzente a bentieknek, hogy az ő csapata az előőrse Togrílnak, Daúdnak és Músza jabgunak. Döntsék el, hogy harcot akarnak-e vagy sem, ha az utóbbi mellett határoznak, akkor engedjék be, és változtassák meg a pénteki imát: Maszúd neve helyett a szeldzsuk vezérek nevét foglalják bele – vagyis ismerjék el fennhatóságukat. Az előkelők tudták, hogy a város nem bevehetetlen és a lakók többnyire járatlanok a fegyverforgatásban. Ráadásul szemük előtt lebegett az 1008. évi karahanida támadás példája: városuk akkor is behódolt, míg Balkh lakói fegyvert fogtak. A harcban azután leégett Balkh értékes bazárja, amit Mahmúd építtetett, és amikor a szultán visszatért, megszidta a lakosokat: „Mi dolga az alattvalóknak a hadakozással? [...] Ha egy uralkodó erősebbnek mutatkozik egy adott pillanatban, adót követel tőletek, és oltalma alá vesz benneteket, át kell engednetek az adókat és ezzel megmenteni magatokat. Miért nem követtétek Nisápur és más városok népének példáját, akik meghódoltak? Ők helyesen cselekedtek, és ezért elkerülték a kifosztást.” Hamarosan eldőlt, hogy behódolnak, a szultán bocsánatát kéri, s így a város értelmetlen kirablását elkerülik. Egyetlen feltételük az volt, hogy az oguzok szokásos kegyetlenkedéseit akadályozzák meg a bevonulás után. Ibrahim, a szeldzsuk vezér válaszában ezt meg is ígérte, szerinte az eddig elkerülhetetlen atrocitásokat a sereg közemberei követték el, de most már megváltozott a helyzet, mert a tartomány immár az

57 Beyhaqí 2011, II, 218–222. Mirkhwand kimondottan Merv kapitulációjával indokolja Szübasi támadását, aki végül hosszas csatában alulmaradt (Mirkhwand 1837, 30–31). Ibn al-Athír szerint május 23. volt a csata napja, de lehet, hogy összekeverte az 1037. évi eseményekkel, ahogy Husayni is (Ibn al-Athír 2002, 37–38; Husayni 2011, 13–14; Agadshahnow 1994, 74–75). Ibn Fadlán Szarahszról: „A steppe közepén fekvő város. Egy száraz folyóágy halad át a piacán; a víz csak áradások idején folyik benne. Virágzó mezőgazdasági művelése van, lakói erős felépítésűek és harcrakészek. Gazdagságukat a tevék adják” (Ibn Fadlán 2007, 12/37. jegyzet). Vö. Hudūd 1937, 104. Le Strange szerint juhok és tevék bőven voltak a környéken, de a vízhiány miatt csak kevés művelhető földje volt (Le Strange 1905, 395–396).

övék, és senki sem vetemedhet jogtalan cselekedetekre. A tárgyalások eredményeként Ibrahim bevonult a városba, ahol a helyi előkelők, akiknek elegendő volt Szúrí kormányzó zsarnokságából, díszes körülmények között fogadták, egyikük 3–4000 fegyverrel állt át. Három nap múlva megjött Togril bég, aki a szultán trónjára ülve jelezte, hogy Horászán új urának tekinti magát. A tárgyalásokban nagy szerepet játszó Szaíd kádinak azt mondta, hogy „idegenként érkezünk erre a földre, és nem ismerjük a perzsák szokásait, üzend meg jótanácsaidat, ha szükséges”. A város igazgatását az egyik átállt előkelőre, Abul-Kászimra bízta.⁵⁸

A szarakhszi vereség után a gaznavida udvarban nem tűrték tovább az addig szokásos, türkmeneket lekicsinylő megnyilatkozásokat. Szübsi július 16-án tért vissza Gaznába, ahol Maszúd kegyesen fogadta, talán ekkor mondhatta el a vereség okait tárgyaló beszédét, amelyet a későbbi muszlim történetírók is közölnek. Ebben a mozgékony nomád taktikát jelölte meg a fő nehézségnek: a törökök három csoportban tevékenykednek, ha az egyiket üldözőbe veszi, a másik kettő azt csinál a háta mögött, amit akar. Maszúd számára nyilvánvalóvá vált, hogy két tekintélyes hadvezére veresége után nincs értelme egy harmadikat kiküldeni, csak az ő személyes beavatkozása törheti meg a szeldzsukok merészségét.⁵⁹

Maszúd harcba száll (1038–1040)

Horászán elvesztését nem engedhette meg magának egy olyan uralkodó, aki hadvezéri hírnevére támaszkodva kormányzott. Ezért Madszúd 1038 októberében személyesen indult a fenyegetett tartományba, útközben azonban kellemetlen híreket kapott: a karahánida fejedelem, Böritegin, bár szóban segítséget ígért, valójában a Pandzs menti határ megtámadására készült, és feldúlta a gaznavidák hűbéres területeit. A szultán ekkor úgy döntött, hogy előbb őt fenyíti meg. Vezírje, Ahmad ibn Abd al-Szamad nem értett vele egyet: nem látta szükségesnek az uralkodó személyes akcióját egy „rabló” ellen, inkább egy nagyszabású hadműveletet javasolt. Eszerint Maszúd

58 Beyhaqí 2011, II, 229–234; Ibn al-Athīr 2002, 38. A perzsa tisztviselők később sem voltak jó véleménnyel a szeldzsukokról: „tudatlan nomád népség lévén hírét sem hallották e magas királyi szokásoknak és eljárásoknak – a fenséges uralkodók hagyományainak nagyobb része feledésbe merült. A birodalom számára nélkülözhetetlen hivatalokat [...] eltörölték” (Nizámi 1984, 38).

59 Beyhaqí szerint 40–50 000 fős sereggel, Ibn al-Athīr szerint 100 000 lovassal indult hadjáratra, Mirkhwand szerint pedig 70 000 lovast és 30 000 gyalogost gyűjtött össze (Beyhaqí 2011, II, 225–226, 236; Ibn al-Athīr 2002, 38–39; Mirkhwand 1837, 33–34).

várja meg, hogy Bőritegin hajlandó-e csakugyan segíteni, mert támogatása hasznos volna a türkmének ellen, hiszen jól ismeri harceljárásaikat. A szultán Balkhban maradna és az erőforrások elosztását tartaná a kezében, Ali Daja főparancsnok erős sereggel Mervbe menne, Szübsai pedig egy másikkal Herátba és Nisápurba. Együttesen kivernék az ellenséget, és biztosítanák az Amu-darja partját, a vezír pedig Hvárezm elfoglalására indulna, amelynek behódoltatása szintén elengedhetetlen. Maszúd elutasította a javaslatot, és úgy döntött, személyesen irányítja a sereget, amelynek első feladata Bőritegin megbüntetése. Hosszabb viták után azonban csak Ali Daja indult Khuttalan vidékére.⁶⁰ A főparancsnok érkezésére Bőritegin visszahúzódott északra a hegyek közé, ennek ellenére Maszúd úgy döntött, hogy személyesen vonul ellene. December közepén Balkhba ment, majd Termeznél átkelt a folyón és Bőritegin nyomába eredt. Dermesztő hideg volt és folyamatosan esett a hó, a seregnek súlyos megpróbáltatásokkal kellett szembenéznie. Január 8-án kapták hírért annak, hogy Csagri bég keletre indult Szarakhszból és az Amu-darja felé halad, hogy elpusztítsa a termezi hidat. Erre azután a szultán sietve visszavonult és január 25-én átkelt az Amu-darján: Bőritegin jól járt, mert a málhából és vezetéklövekből zsákmányt tudott szerezni, a gaznavidák tekintélyét viszont nem növelte a haszontalan vállalkozás.⁶¹

A török portyázók Balkhban is „bemutatkoztak” a szultánnak, amikor tízen eljutottak az istállóig, és elkötöttek onnan egy nagy értékű elefántot, amit Daúdhoz hajtottak Saburkanba. Maszúd dühöngött, a hajtókkal fizettette meg az állat árát, százezer dirhemet, és többjüket megkorbácsoltatta.⁶² A gaznavida haderő viszont a város közelében március-áprilisban lezajlott harcokban nyugat felé szorította vissza Csagri bég seregét. Először március 19-én csaptak össze Alti Szokman embereivel, aki végül este visszavonult. Ezután Csagri bég Saburkanból Aliábádhhoz vonult, és április 6-án megütökött a szultán seregével. Délig folyamatosan harcoltak, majd Maszúd személyesen vezette rohamra ezer gulámját, ezzel megfutamítva a törököket. A siker azonban nem volt teljes, mivel a nomádok gyorsan elhagyták a csatateret – csak húszan estek fogságba –, az uralkodó pedig nem kockáztatta a további üldözésüket a sivatagba.⁶³

60 Beyhaqí 2011, II, 237–240.

61 Beyhaqí 2011, II, 243–248. Gardízi röviden és semlegesebb hangon ír erről a hadjáratról (Gardízi 2011, 108; Meisami 1999, 100–101).

62 Beyhaqí 2011, II, 249. Az összeg jól mutatja, hogy a gaznavida sereg milyen nagy értékű felszereléssel vonult fel, aminek elvesztése súlyos anyagi csapást jelentett (Raza 2013, 217).

63 Beyhaqí 2011, II, 249–251. Szerinte később kiderült, hogy érdemes lett volna üldözni őket. Aliábád nyilván Balkh és Saburkan között volt valahol, de pontos helye nem ismert. Neve Ali ibn Isza abbászida kormányzó (796–807) emlékét őrzi (Krawulsky 1984, 50). (Tevékenységéről: Gardízi 2011, 38–39.)

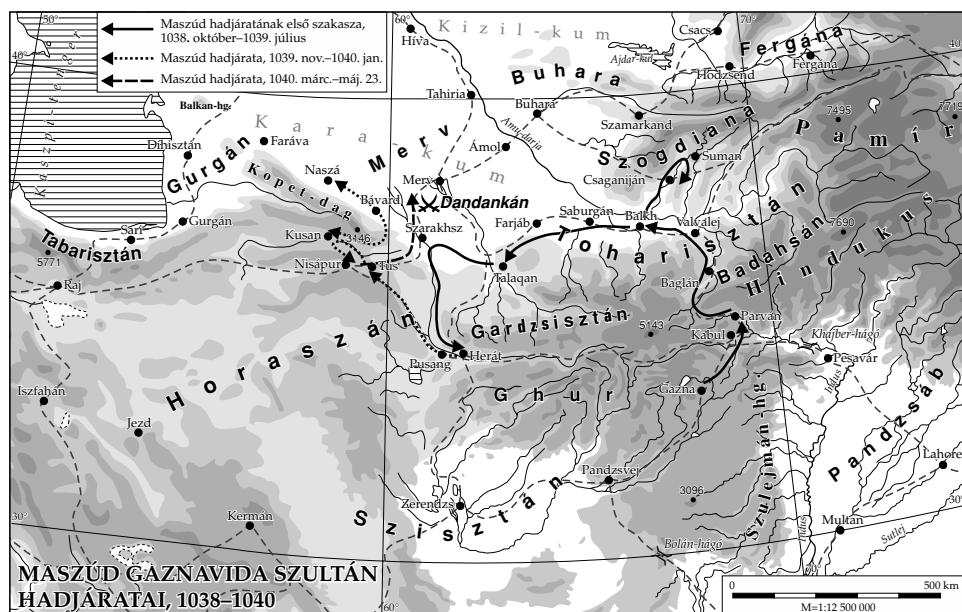
Májusban a szultán tovább vonult Tálakánon át Szarakhsz felé, ahol Togril, Csagri és Músza jabgu csapatai húszezer fős sereggé egyesültek. A türkmén vezérek azonban nem értették egyet a követendő stratégia kérdésében: Togril és Ibrahim úgy vélték, hogy jobb lenne elkerülni a harcot a hatalmas gaznavida sereggel, és nyugatra kellene vonulni előlük. Daúd szerint viszont a tartomány elhagyásával nem szabadulnának meg Maszúd nyomásától, ugyanakkor a gaznavida sereg hátrányai a közelmúlt összeütközéseiből világosan kitetszettek: jókora málhájuk és táborfelszerelésük nélkül nem boldogulnak, ezzel szemben a türkmének hátrahagyott felszerelésük okán jóval könnyebben manővereznek. Daúd tehát a csatát ajánlotta, és végül az ő álláspontját fogadták el.

Ezúttal már nem csak az oguzok alkották a szeldzsukok haderejét, hanem olyan gaznavida csapatok is, amelyek vezéreit – Mahmúd régi katonáit – Maszúd trónra lépte után megölette. Az előőrsöt például egy kétezer szökevényből álló csapat képezte.⁶⁴ Június 13-án a Szarakhsz közelében levő Talkhábnál került sor az előőrsök összecsapására, ezt követően a gaznavida sereg folytatta az előrenyomulást nyugat felé.⁶⁵ Másnap a szultán hadrendben vonult tovább, de már néhány kilométer után zaklatni kezdték a türkmének. Végül Dih-i Bázargán falu közelében, egy tágas síkságon, ahol folyó és forrásvíz is volt, találkozott a két sereg. Azonban már Maszúd táborverését támadások zavarták meg minden irányból, amelyek érzékeny veszteségeket okoztak. Ezeket az akciókat a gaznavida dezertőrök hajtották végre, így hiúnak bizonyult a szultán azon reménye, hogy a menekültek majd visszapártolnak hozzá. Védekezésül a gaznavida gyalogság árokkal vette körül a tábort, ahol a tevéket is kénytelenek voltak a sátrak mellett tartani óvintézkedésül. A délutáni ima idején a türkmének megakadályozták a vízhordók tevékenységét, ám két gaznavida vezér, Badr és Ertegin ötszáz emberrel elűzte őket. Éjszakára aztán óvintézkedésként minden irányba felderítőket küldtek ki a táborból. Másnap a nomádok megint a tábort támadták, ami ellátási problémákat okozott. A ramadán miatt a szultán kerülte a vérontást és nem kezdeményezett csatát, de eldöntötte, hogy az ünnep után mindenképp sort kerít rá, mert belátta, hogy a türkmén-probléma sokkal jelentősebb, mint korábban gondolta. Őket ráadásul a muszlim ünnepek kevésbé befolyásolták, így például az ünnepet záró imádság alatt négy-ötezen nyílzáport zúdítottak a

64 Beyhaqí 2011, II, 252–253. Bosworth szerint ez azt jelzi, hogy pontos ismeretekkel bírtak az „irakiak” vándorlásairól (Bosworth 1963, 241). Maszúd tisztogatásáról a régi tisztek között: Gardízi 2011, 102–103; Gelpke 1957, 77–86.

65 Beyhaqí 2011, II, 254; Agadshanow 1994, 74/235. jegyzet. Talkháb alighanem a Szarakhsz körzetében levő Sar-Kol sóstóra vonatkozik.

táborbeliekre, a gaznavida csapatok azonban rájuk támadtak, és néhány százat megöltek közülük.⁶⁶

A döntő összecsapásra június 27-én került sor. A hadrend közepét maga Maszúd, a jobbszárnyat Ali Daja, a balt Szübasi, a hátvédet pedig Ertegin vezette. A türkmének ezúttal rendezetten – Bejhakí külön hangsúlyozza: „királyi seregek módjára” – álltak föl a csatához. A gaznavida uralkodó ezúttal személyesen akart csapást mérni ellenségeire. A harc hevesen fellángolt, Togril, Csagri és Músza válogatott embereikkel a közepet szorongatták, Ibrahim pedig a balszárnyon támadott. Maszúd azt tervezte, hogy míg a türkmének a centrumra koncentrálnak fő erőiket, ő egy válogatott egységgel a balszárnyukat rohanja le. Háromezer lovas – köztük ezer gulámot – és kétezer lándzsával és nagy pajzsokkal felszerelt gyalogost vont össze egy dombon. Távolabb, egy másik dombon látható volt a szeldzsuk vezérek három fekete zászlója, akik észrevették a szultán közeledését. A dombról levonuló gyalogosok visszaverték az ellenük indított támadást, majd a lovasság is rohamra indult. Az egyre ádázabb harcba aztán Csagri bég kétezer páncélos lovasa is beavatkozott, mire Maszúd is megindította lovasait. A bekövetkező dühődt közelharcból végül a szeldzsuk vezérek megfutamodtak, és hamarosan

⁶⁶ Beyhaqí 2011, II, 254–256. Ibn al-Athīr röviden tárgyalja ezeket a harcokat (Ibn al-Athīr 2002, 28; Agadshyanow 1994, 77/249. jegyzet). Dih-i Bázargán valószínűleg Szarakhsztól délre lehetett valahol, a Tedzsén mentén, nem messze Talkhábtól.

egyetlen türkmén sem maradt a csataterén. A gaznavida csapatok azonban csak rövid ideig üldözték őket, így aztán súlyosabb veszteségek nélkül eltűntek a pusztában.⁶⁷

A szultán örült a győzelemnek, és úgy vélte, hamarosan vége lesz a háborúnak, de táborában nem mindenki osztotta derűlátását. Június 30-án elérték Szarakhsz letarolt városát, ahol ismét felbukkantak a türkmén felderítők, amin Maszúd nagyon meglepődött, mert nem hitte volna, hogy vereségük után megállnak a Balkan vagy az Amu-darja előtt. Hamarosan azt is jelentették, hogy a szeldzsukok hozzáláttak a folyó vizének eltereléséhez, és újabb ütközetre készülnek.⁶⁸ Éjjel a kémek új információkat hoztak: a szeldzsuk vezérek úgy döntöttek, hogy elkerülik a nyílt csatát, inkább a maguk módján fognak harcolni: gyorsan mozogva addig zaklatják a szultánt, amíg az kénytelen nem lesz visszafordulni. („A tél elmúlt, eljött a nyár. Mi a puszták lakói vagyunk, hozzászoktunk a nehézségek elviseléséhez. Kibírjuk a hőséget és a hideget, míg ő és a serege nem képes erre. Csak egy ideig fogják elviselni a nehézségeket, és aztán vissza fognak fordulni.”) A másnap reggeli haditanácsban az uralkodó azt javasolta, hogy maradjanak helyben, készüljenek fel a sivatagi hadviselésre, majd űzzék a türkmeneket a Folyóntúlra. Alvezérei ezt nem tartották jó tervnek, mivel a nyár túl kockázatos évszak a hadakozáshoz. Hamarosan azonban újabb hírek érkeztek: a víz már nem folyik a mederben, és a tábor minden oldalán megjelent az ellenség. A délutáni imáig tartott a harc, amelyben mindkét fél sok embert veszített, de a gaznavida csapatok hangulata a víz- és élelemhiány miatt nagyon leromlott. A másnapi harcban Maszúd maga is tapasztalta a morál gyengülését, és belátta, hogy a hőség és az ellátási gondok könnyen bajba sodorhatják. Ezért úgy döntött, hogy egy ideiglenes egyezséget köt a szeldzsukokkal: átengedi nekik a már 1035-ben is nekik adott három határvidéki települést, maga pedig Herátba megy. Így is történt, de mindkét fél tudta, hogy ez csak rövid fegyvernug-

67 Beyhaqí 2011, II, 256–260; Agadshanow 1994, 77–78. A „királyi seregek” rendje lényegében azonos az Ibn Khaldún által leírtakkal: „Az egységeket a négy égtáj szerinti természetes rendben rendezték el. Az egész sereg vezére: az uralkodó vagy a parancsnok, középen volt [...] Az uralkodó elé egy külön, harcsorokba rendezett csapatot állítottak, amelynek saját parancsnoka, zászlója volt. Ezt az egységet »élcsapatnak« (muqaddima) nevezték. Az uralkodó állásától jobbra egy másik csapat állt, amit »jobbszárnynak« (maymana) neveztek. A bal oldalon lévő csapatnak »balszárny« (maysara) volt a neve. A hátra helyezett egységet »hátvédnek« (sāqa) nevezték. Az uralkodó és kísérete e négy egység közepén állt, s állását középnek (qalb) nevezték” (Ibn Khaldún 1995, 290–291).

68 Beyhaqí 2011, II, 260–261. A folyót Agadshanow a Tedzsennel azonosítja (Agadshanow 1994, 78).

vást jelent. A hadjárat annyi eredménnyel mindenesetre járt, hogy Nisápur és valószínűleg Merv is visszapártolt a gaznavida uralkodóhoz.⁶⁹

Herátba visszatérve a szultán nekilátott a megfelelő haditerv kidolgozásának és a rendteremtésnek: kivégeztette vagy bebörtönöztette a szeldzsukokkal együttműködő tisztviselőket. Csapatokat és adószedőket küldött Pusangba és Bádgiszba, a városból és környékéről kíméletlen eréllyel hajtották be az adókat a szeldzsukokkal kollaboráló lakosságtól: ezekre nagy szükség volt a sereg ellátásához. Az év végi Mihragan ünnepet visszafogottabban ülték meg, költők például részt sem vehettek rajta, mivel egyikük versében tanácsot merészelt adni Maszúdnak, amit ő nem tudott elviselni (pedig a poéta csak arra intette, hogy ellenségei régen csupán hangyák voltak, de már kígyók lettek belőlük, ne adjon nekik több időt, mert sárkányokká válnak).⁷⁰ Az uralkodó Herátban újabb kellemetlen híreket kapott: a szeldzsukok is készültek a harcra, sőt erősítést küldtek Bőriteginnek, aki ezután hamarosan vereséget mért Alitegin fiaira és elűzte őket a Folyóntúlról. Iszmáil hvárezm-sah szövetkezett a türkmekkel, és az Amu-darja egyik oldalát sem őrzik már, így egyre többen kelnek át Horászánba fosztogatni.⁷¹

1039. november 9-én indult a szultán hadjáratának második szakasza: Herátból Pusangba vonult seregével, jócskán csökkentett málhával. A hadrend a korábbi volt: a közepet a szultán vezette, Ali Daja a jobbszárnyat,

69 Beyhaqí 2011, II, 261–264. (uo. 264–274. a gaznavidák tanácskozásairól és a tárgyalásokról) Gardízi szerint a szeldzsukok ajánlották fel a megegyezést, melyet Músza jabguval kötött meg Maszúd. Ebben megígérték, hogy engedelmesek lesznek, nem fosztogatnak tovább, de azután amikor a szultán már Herát felé indult, a türkmének megtámadták a málháját, a harcban megöltek fejeit elküldték a jabgunak, mondván, aki megszegi esküjét, ezt érdemli, Músza viszont azt állította, hogy nem tudott az egésztől (Gardízi 2011, 109). Ibn al-Athír szerint a szeldzsukok nem fogadták el a békeajánlatot (Ibn al-Athír 2002, 39; Agadshanow 1994, 78). A városok átállásáról: Ibn al-Athír 2002, 28. Husayni szerint Merv lakói hét hónapra bezárták kapuikat Csagri bég előtt (Husayni 2011, 151). Mirkhwand is úgy tudta, hogy ennyi ideig ostromolta Mervet a békekísérlet után, ahol a szultán őrséget hagyott (Mirkhwand 1837, 35).

70 Beyhaqí 2011, II, 275–276, 282. A muszlim év végéről van szó (szeptember 19.). Ibn al-Athír és Husayni szerint Gúzgánán emírt már korábban keresztre feszítette (Ibn al-Athír 2002, 39; Husayni 2011, 15). Herát és környéke jó lehetőséget biztosított a sereg regenerálódásához. Nizámi leírása szerint egykor Naszr ibn Ahmad emír (864–892) „tavasszal Bád-Gíszben, Hurászán és Irak legpompásabb legelőjén tanyázott [...] E vidék ezernél is több folyóvölgye bővelkedik vízben és fűben; egy ilyen völgy elég lenne egy egész hadseregnek. Midőn a lovak felfrissülven és megerősödvén a friss, illatos fűtől, harcra készen álltak, [...] Herátba indult [...] Tavasztól őszi derűs jólétben éltek itt [...] Herát környékén százhusz fajta szőlő terem [...] Társalgás közben az édenkerthez hasonlította Herátot [...]” (Nizámi 1984, 47–48).

71 Beyhaqí anekdotaszerű története szerint egy félkezű, félszemű és féllábú öregasszony is átkelt egy csákánnyal, hogy részt szerezzen magának a tartomány földjéből kiásott kincsekből (Beyhaqí 2011, II, 283).

Szübasi a balt, a hátvédet Böri és Begtegin, az elővédet pedig Szonkor és Abu Bakr. A gyalogság egy része is gyorsan tevéken haladt, továbbá ötven kiváló harci elefánt is velük tartott. Maszúd gyors és döntő csapást akart mérni a szeldzsukokra, ezért Nisápurba választotta célul, ahol Togril bég tartózkodott.⁷² Kerülőt tett nyugat felé, mivel nem akarta túl korán felriasztani ellenségét, és el akarta vágni az útját Naszá felé is, hogy csak Herát vagy Szarakhsz felé legyen szabad az út. A város közelében két napig pihent, majd személyesen vezetett egy ezer udvari gulámból, kétezer lovasból és kétezer „tevéstett” gyalogosból álló egységet, hogy rajtaüssön a szeldzsuk uralkodón. Togril azonban idejében hírt kapott közeledéséről, és sietve Usztuva felé indult, hogy kimeneküljön a csapdából. Szerencséjére a szultán az éjszakai menet során elszunnyadt, és egyik elefánthajtó sem merte felébreszteni hajnalig. November 25-én hajnalban Togril már elhagyta a várost, és a kurd, arab és palotagulámokból álló üldöző különítmény estig sem tudta utolérni, bár ezúttal a szeldzsuk vezér hagyta hátra sok holmiját a sietős távozás során. Maszúd kétnapos pihenőt tartott, majd elhagyott ösvényeken, jó lovakon indult Togril bég után, aki Bávardban csatlakozott Daúd és Ibrahim Inál csapataihoz. A szeldzsukok szokásuk szerint az egész málhájukat a sivatagba küldték vissza, amikor a szultán a város közelébe ért, aki kis híján rajtuk ütött. Bár az akció nem járt sikerrel, sikerült ráijeszteni a türkmén vezérekre, akik Naszá felé hátráltak, és ezúttal ők is az élelem- és takarmányhiány miatt aggódtak. Úgy tervezték, hogy végső esetben mélyebbre húzódnak a sivatagba, hogy ne tudják tovább üldözni őket, és tavasszal újrakezdhesék a harcot. A gaznavida sereg elérte Naszá, ekkorra azonban a szeldzsukok már Farávánál jártak, onnan pedig a Balkan-hegységbe küldték málhájukat. Naszá kellemes vidékén Maszúd néhány napos pihenőt tartott, mert úgy vélte, hogy komoly sikert ért el, megfélemlítette ellenségeit, jelenléte pedig intő lehet a hvárezmiek számára is: amíg Horászánt meg nem tisztítja, nem távozik. Nem üldözték tovább a szeldzsuk vezéreket, pedig – mint később kiderült – Togril bég napokig le sem szállt a nyeregből, azaz ha tovább szorították volna, talán a szultán eléri célját. Valamivel később Maszúd visszatért Nisápurba, mivel serege nyugtalankodni kezdett az ellátási gondok miatt.⁷³

72 Mirkhwand szerint Csagri bég Mervben volt (illetve ekkor még alighanem csak ostromolta a várost), Togril pedig kénytelen volt meghátrálni a szultán elől (Mirkhwand 1837, 35–36).

73 Beyhaqi 2011, II, 293–298. Az, hogy Csagri bég Bávardnál volt, talán annak a jele, hogy innen vezette Merv blokádját. (Lásd a 48. jegyzetet.) Gardízi szerint Maszúd kitarótan, de eredménytelenül üldözte a szeldzsukokat, Bávard őrseit, amely baráti viszonyban volt velük, kivégeztette (Gardízi 2011, 109–110). Ibn al-Athír szerint a szultánnak még a Tusz melletti havas hegyekben is tisztogató műveleteket kellett végeznie, amelynek lakói az oguzokkal együtt harcoltak (Ibn al-Athír 2002, 29, 39; Agadshanow 1994, 79–80).

Amikor 1040. január 4-én bevonult a városba, a szultán sikeresnek érezhette a hadjáratot, az ellátás kérdése azonban továbbra is nagyon súlyos gondokat okozott. Nisápur és környéke nyomorúságos állapotban volt, az élelmiszerárak a magasba szöktek, a földbirtokok viszont elértéktelenedtek, a lakosság között aratott az éhhalál. A katonaságot sem kímélte az ínség, alig találtak kenyeret és húst, takarmányt a lovaknak, amit csak messziről, akár egészen a perzsa Dámgánból lehetett beszerezni. Annyiban volt csak szerencsénk, hogy az éhezés a törököket is sújtotta, így nem tudtak körülöttük portyázni.⁷⁴

A „tevepásztorok” diadala: Dandánkán

Ez az ínséges telelés aligha vált javára a gaznavida csapatoknak, és amikor 1040. március 16-án újabb hadjáratra indultak, rövidesen kiderült, hogy máshol sem találnak jobb állapotokat. Tús városát és vidékét teljesen letartolták, hogy összeszedjék a szükséges ellátmányt, de így is attól kellett tartani, hogy a csapatok fellázadnak, ha nem történik változás. Mivel a szeldzsukok Szarakhsznál álltak, Maszúd is erre indult május 5-én, de útközben a lovak egyre hullottak, és az emberek hangulata tovább romlott. 14-én érték el a kifosztott várost, amelyet lakói elhagytak, s nem találtak élelmet sem az embereknek, sem az állatoknak. Az uralkodó haditanácsot tartott, s úgy vélte, az ínség ellenségeit is sújtja, ezért van esély a folytatásra. Alvezérei sokkal sötétebben látták a helyzetet: a szeldzsukok mögött van Merv, ahol éppen betakarítás zajlik, így ők jobb állapotban vannak, jószágaikat feljavítják, a gaznavidák viszont semmit sem találnak majd útközben. Jobb volna Herátba vonulni, ott rendbe tenni a sereget, és csak azután indítani újabb támadást. Maszúd azonban megmakacsolta magát, és kijelentette, hogy mindenképpen Mervbe kell menni, hiszen ott az ellenség.⁷⁵ A következő napokban a vita tovább folyt: a tisztek megpróbálták a szultánt jobb belátásra bírni, de hiába. Végül az már csak az udvari eunuchoknak magyarázta véleményét, a katonák nagy csalódására. Május 17-én azután elindultak Merv felé, de a körülmények semmi jót nem ígértek: a hőség perzselő volt, élelmet és takarmányt nem találtak. Maszúd hiába osztott pénzt katonáinak, azok nem tudtak vele

74 Beyhaqí 2011, II, 298–301; Agadshanow 1994, 80.

75 Beyhaqí 2011, II, 304–305. Husayni alapján elképzelhető, hogy Merv elestének hírére indult el a szultán (Husayni 2011, 15). Gardízi viszont úgy tudja, hogy Szarakhsz lakói megtagadták az adófizetést, és városukba zárkóztak, erővel kellett bevenni azt (Gardízi 2011, 110; Agadshanow 1994, 79–80).

mit kezdeni: az uralkodó csak azzal biztathatta őket, hogy majd Mervben véget érnek megpróbáltatásaik. Harmadnapra aztán a vízhiány tetőzte be a gondokat: útközben több folyóágyban is vizet kellett volna találniuk, de mindegyik száraz volt, ásni kellett, hogy inni tudjanak. A türkmének ráadásul a környékbeli nádasokat is felgyújtották, hogy ezek füstje is növelje a kínjaikat.⁷⁶

Május 22-én délelőtt ezer türkmén lovas és ötszáz dezertőr merész támadással sok tevért elhajtott, s bár végül elűzték őket, a sereg nyomában maradtak, és a kisebb csatározások tovább folytatódtak. Maszúd ekkor már kezdte megbánni döntését, s a haditanács sem tudott mentőötlettel szolgálni: nem volt mit tenni, mint bízni abban, hogy elérnek Mervbe. A csapatok morálja sem ígért sok jót: Begtugdi, a palotagulámok parancsnoka arról számolt be, hogy emberei azt beszélik, nem fognak tovább teveháton vándorogni, hanem csata esetén más egységektől szereznek lovakat. A szeldzsuk táborból érkezett kémjelentés sem adott okot nyugalomra. Eszerint a törökök még mindig tartottak Maszúdtól, hasonlóan az egy évvel korábbi helyzethez. Togril, amikor hírért vette, hogy a szultán elindult Szarakhszból, összehívta a főembereket, és véleményüket kérte. Ő maga azt javasolta, hogy vonuljanak Dihisztánba, s vegyék birtokba Gorgánt, de ha ott nem tudják megvetni a lábukat, menjenek tovább Rajba (nyilván úgy értékelte, hogy az „irakiak” az ő alattvalói), oda már a gaznavidák aligha követik őket. A téli nehézségek után kár lenne Maszúddal tovább hadakozni, mivel már megtanulta, hogyan harcoljon ellenük. A főemberek egyetértettek, de testvére, Daúd ismét ellentmondott: miután pusztító háborúba keveredtek a szultánnal, nem tehetnek mást, mint hogy halálukig küzdenek. Létfontosságú, hogy málhájukat és táborfelszerelésüket messzire küldjék az akadálytalan mozgás érdekében. Ha harc nélkül elvonulnának, Maszúd utánuk menne, és minden helyi uralkodót ellenük uszítana, még szövetségeseiket is ellenségeiké tenné. Az éhezés ugyan meggyötörte a türkmeneket, de a gaznavidákat még sokkal jobban. A szeldzsukok ráadásul ellátmányhoz és pihenéshez jutottak, míg ellenségeik épp most vándorognak ki a sivatagból: nem szabad hát félni tőlük. Togril bég, Músza jabgu és Ibrahim Inál is elfogadta e véleményt, és eszerint cselekedtek: a poggyászt kétezer gyengébb lovassal a távolba küldték, a maradék tizenhatezerrel pedig harcra készültek. Közben a szultán már belátta, hogy jobb lett volna Herátba vonulni, de most már nem maradt más

76 Beyhaqí 2011, II, 305–311; Agadshanow 1994, 80. A hőségre vonatkozóan érdemes felidézni a közeli repeteki természetvédelmi terület viszonyait: „tavaszutón, amikor ez a beszelgetés folyt, már 45 °C volt árnyékban! [...] Másnap már hatkor útra keltünk, hogy elkerüljük az égető nap hevét [...], de a levegő már ilyen korán vibrált a hőségtől” (Durrell–Durrell 1989, 146, 154).

választása, mint eljutni Mervbe, és ott fegyverrel vagy békekötéssel véget vetni a háborúnak. A gaznavida tisztek nekiláttak föllekesíteni csapataikat.⁷⁷

Május 23-án a türkmének minden oldalról megtámadták a vonuló gaznavida sereget. Az ellenállás nem volt túl kemény, és a szökevény gulámok is gyanús szóváltásba elegyedtek az udvari gulámokkal. Sejthető volt, hogy a gaznavida sereg nem állja sokáig a nyomást, bármilyen makacsul harcolnak is Maszúd és a főtisztek. Mire elérték a déli pihenőt egy folyómedernél, már sok tevé és holmit elragadtak a törökök, és szinte mindenki azon volt, hogy tevéket és málhás jószágokat szerezzen, mire bekövetkezik az összeomlás. A délutáni haditanácsban a szultán határozottnak mutatta magát, és bízott abban, hogy elérhetik a két állomásnyira levő Mervet. A csapatok gyenge teljesítményéről kikérdezte a parancsnokokat: Begtugdi, a palotagulámok feje kifejtette, hogy emberei nagy részének nincs már lova, a megmaradt hátasállatok az árpa hiánya miatt legyengültek, s legalább 200 arab lóra lenne azonnal szükségük. Az indiai csapatok tisztjei is az ellátmány hiányát panaszolták, azt, hogy már négy hónapja nem kaptak árpát. Másnap hajnalban a gaznavida sereg továbbindult, de a szeldzsukok rövidesen minden irányból rájuk rontottak. Vezérek zászlait nem lehetett látni sehol, állítólag a hátvédnél tartózkodtak a csatarend mögött, készen arra, hogy a málha után menjenek, ha rosszul ütnének ki a dolgok. A harc intenzíven folyt, a gaznavida sereg alig tudott haladni, déltájban mégis elvergődtek Dandánkán várához. A falakról kancsókat engedtek le, így némi vízhez juthattak, de úgy tűnik, a kapukat nem nyitották ki előttük. A vár öt kútján kívül ugyan volt még négy forrás, ám azokba a türkmének dögöket dobáltak, és eltömték őket. A várbeliek arról tájékoztatták az érkezőket, hogy valamivel távolabb van egy folyóágy, amelyben elegendő vizet lehetne találni az egész seregnek. A tisztek úgy vélték, hogy jobb lenne a várnál maradni, de Maszúd indulást parancsolt. Az újabb menet azonban végleg romlásba döntötte csapatait, a rend felbomlóban volt: az udvari gulámok kezdték elragadni a lovakat mindenkitől, aki gyöngébb volt náluk. Ezután 370-en, köztük azok, akik az előző éjjel lovakat kaptak, elvágtattak, és átálltak a szeldzsukokhoz, majd korábban dezertált bajtársaikkal a gaznavida csapatokra támadtak. Erre aztán teljesen összeomlott a fegyelem, a sereg megszűnt szervezetként létezni, a türkmének fosztogatni kezdték a málhát. A szultán makacsul harcolt tovább, azonban induláskor még 300 páncélos gulámból és 12 elefántból álló közvetlen kísérete egyre fogyott. Bejhaki szerint ha csak ezer jó lovast össze tudott volna gyűjteni, kiverkedték volna a győzelmet, de senkit sem lehetett visszafordítani. Végül saját emberei vették rá Maszúdot, hogy meneküljön, mert a

77 Beyhaqí 2011, II, 311–314.

türkmenek előbb-utóbb elfogják. Gardzsisztán felé vágatott, majd – miután 16 ló dőlt ki alóla – tevére szállva futott a guri hegyek felé.⁷⁸

A szeldzsukok győzelme teljes volt. Togril bégét még a csatatéren Horászán emírének kiáltották ki. Hatalmas zsákmányt oszthattak szét egymás között, s még az áruló gulámok is meggazdagodtak. A diadal hírért futárok vitték Turkesztánba, a különféle karahánida ágak uralkodóihoz, a menekülő gyalogosokat pedig az Amu-darja felé szorították, hogy a túlparton is láthassák a gaznavida vereség bizonyítékait. A vezérek úgy döntöttek, hogy Togril bég ezer lovassal menjen vissza Nisápurba, Músza és Ibrahim emberei Mervbe, a sereg zömét pedig Csagri bég vigye keletre, hogy megszerezze Balkhot és Tohárisztánt. Ugyanakkor az uralkodócsalád tagjai megegyeztek, hogy továbbra is együttműködnek és segítik egymást, nehogy elveszítsék nehezen szerzett birodalmukat.⁷⁹

A szultán Gaznába menet őszinte levélben számolt be a karahánida Arszlán kánnak a vereségről, hiszen tudta, hogy a szeldzsukok úgyszólván zsákmányolt uralkodói pecséteket használva írják le neki az eseményeket. Maga is elismerte, hogy hiba volt erőltetni a mervi utat, és hogy a dandánkáni erődnél meg kellett volna állniuk, és az ottani kutak vizével felfrissíteni magukat. Veszteségeit nem tartotta súlyosnak, egy főembere sem veszett oda, ám a levelét azzal a reménnyel zárta, hogy a kán nem tagadja meg tőle a katonai segítséget.⁸⁰ Június 21-én vonult be székvárosába, rossz hangulatban, mivel sejtette, hogy

78 Beyhaqí 2011, II, 314–321. Ibn al-Athīr szerint is a hőség és a vízhiány tette tönkre a szultán seregét, a csapatok között kitört viszály váltotta ki Csagri bég döntő rohamát (Ibn al-Athīr 2002, 39–40). Gardzízi viszont némileg eltérően nyilatkozik: a törökök elvágják az utakat, majd Maszúd hadrendbe állította embereit, a törökök is szokásuk szerint külön csoportokban álltak fel; a gaznavidák győztek is volna, ha egy részük nem áll át, ezután már Maszúd hiába végzett sok ellenséggel, alvezérei is elfutnak, így neki is menekülnie kellett (Gardzízi 2011, 110). Mirkhwand kiemeli, hogy a szeldzsukok ellátták magukat vízzel, majd eltömték a forrásokat (Mirkhwand 1837, 44–45). Nishapuri az előzetes felderítést és a vízhiány előidézését emeli ki a szeldzsukok részéről (Nishapuri 2001, 37–38). Husayni a csapatok közti viszályt hangsúlyozza (Husayni 2011, 15–16). Juzjani háromnapos harcra ír (Juzjani 1881, 94–95). Vö. Agadshanow 1994, 80–82. A Hudūd szerint Dandánkán egy majd 500 lépés hosszú fallal körülvett mezőváros, amely a sztyeppén terül el, karavánállomás is van mellette (Hudūd 1937, 105). Lásd még Le Strange 1905, 400. Agadshanow szerint romjai Maritól (Merv) délnyugatra 33 kilométerre található (Agadshanow 1994, 25/1. jegyzet). Lásd még Meisami 1999, 102–103.

79 Beyhaqí 2011, II, 323–324. Ibn al-Athīr szerint még három napig nyeregben maradtak, attól tartva, hogy a gaznavidák visszatérnek. Nisápurba csak szeptemberbe vonult be a szeldzsuk uralkodó, és a város ezúttal nem kerülhetett el a kifosztást (Ibn al-Athīr 2002, 40). Nishapuri szerint a győzelem után a Horászánban szétszóródott csapatok áttáltak (Nishapuri 2001, 38–39). Lásd még Meisami 1999, 243–244. A *Ruchnama* szerint: „Negyven türkmen kán [...] összegyűltek és megalapították az új türkmen államot” (Ruchnama 2005, 62).

80 Beyhaqí 2011, II, 326–331.

Horászán visszaszerzése többé nem lehetséges. „Mervnél szereztük meg és Mervnél veszítettük el” – mondta, amikor újabb hadjárat indítását tervezték emberei, apja ugyanis 999-ben itt győzte le a Számánidákat. Mindamellett kisebb erőket küldött Balkh és Toharisztán védelmére, ami megint a főtisztek morgolódását váltotta ki. Hamarosan börtönbe csukatta Ali Daját, Szübasit és Begtugdit, vagyonukat elkoboztatta – ők lettek a bűnbakok. A főemberek azonban már egyre kevésbé bíztak meg Maszúd döntéseiben. Amikor szeptember elején híre jött a Balkhba küldött sereg vereségének (a szeldzsukok előbb a fosztogató csoportokat csalták lesre, majd a zömöt is színlelt meneküléssel csapdába ejtették), az uralkodó tartása végleg megtört. Nem bízott már abban, hogy meg tudja védeni Gaznát egy török támadás ellen, bár amíg Balkh tartotta magát, ilyesmire semmi esély nem volt. Újabb sereget szedett össze és küldött északra fia, Maudúd vezetésével, s mellé rendelte Ahmad ibn Abd al-Szamadot is. A vezír azonban ragaszkodott hozzá, hogy részletesen foglalják írásba: milyen feladattal, hatáskörrel, milyen egységekkel stb. küldik ki. Mindez aligha a feltétlen bizalom és engedelmesség jele volt, a szultáni tekintély érzékelhetően hanyatlani kezdett. Október elején Maszúd azzal az ötlettel döbbsentette meg az udvart, hogy Balkhot és Toharisztánt átengedi Böriteginnek, küzdjön ő a türkmennel (Ahmad csendben elszabotálta a végrehajtását). Aztán bejelentette a döntését, hogy elhagyja a fővárost, és télre az indiai tartományokba megy, egészen Lahore-ig. Az udvari nép a vezírnek könyörgött, hogy próbálja jobb belátásra bírni a szultánt, de az nem járt sikerrel. Hiába intette az uralkodót, hogy a szeldzsukok nem tudnak továbbvonulni Balkhtól, így nincs közvetlen veszély, s hogy az indiai út hatalmas presztízavesztést fog jelenteni. Ráadásul a gulámok megbízhatóságát sem lehet garantálni a Gaznából Indiába vonuló kincses karaván közelében. Maszúd most sem hallgatott rá, és hozzálátott az utazás megszervezéséhez.⁸¹

A tervből semmi sem lett, a szultán nem jutott el Lahore-ba – a vezír félelme beigazolódott. Útközben egy csapat gulám nem bírta ellenállni a kincsek csábításának, és a mállás karavánra támadt; az incidens a sereg lázadásához vezetett. A lázadók a tíz évvel korábban detronizált testvért, Muhammadot kiáltották ki uralkodónak, Maszúdot pedig elfogták, és egy közeli várba zárták, majd 1041. január 17-én megölték.⁸² Fia, Maudúd tavasszal leverte a lázadókat, és megpróbált fordítani a szeldzsukok elleni háború menetén: még nem adta fel a reményt, hogy visszaszerzi Horászánt. 1041-ben Herát és Balkh valóban vissza is került a gaznavidák fennhatósága alá, a szeldzsuk hátországaként szolgáló Hvárezmmel együtt: az év elején Sah Malik, aki név-

81 Beyhaqí 2011, II, 338–339, 342–348, 350–366; Gardízi 2011, 110; Meisami 1999, 66–67.

82 Gardízi 2011, 111; Agadshyanow 1994, 90; Meisami 1999, 202.

legesen már 1038 óta hvárezmsah volt, legyőzte Iszmáilt, aki a szeldzsukokhoz futott, az új uralkodó pedig sietve Maudúd hűbéresének nyilvánította magát. A gaznavidáknak azonban már nem volt elég ereje ahhoz, hogy határozatosan támogassák őt. Csagri bég először eredménytelenül próbálta kiostromolni Kátból, de aztán testvérével együtt tért vissza. A szeldzsukok végül visszavonulást színelve kicsalták fővárosából az új hvárezmsahot, majd visszafordulva véres vereséget mértek rá. Sah Malik ezután délre menekült, Tabazon át Makran tartományba, azonban ott sem lelt biztonságot: Ibrahim Inál öccse, Irtas végül elfogta (valószínűleg 1042-ben, de legkésőbb 1043–1044 táján).⁸³ Habár még sok évig tartottak a harcok Balkh és Herát környékén, a Gaznavida-dinasztia többé nem tudta visszaszerezni Horászánt, birodalmuk az afgán hegyvidékre és az Indiában meghódított területekre szorult vissza, ahol még több mint egy évszázadig fennállt. A Szeldzsuk-dinasztia tagjai még a győzelem után felosztották egymás között a területet: Togril bég székhelye Nisápur lett, Csagrié Merv, Músza jabgu Herátba ment, Ibrahim Inál Gorgán és Kúhisztán birtokába jutott.⁸⁴

A szeldzsuk taktikáról

Az eseményekre visszatekintve elkerülhetetlennek tűnik a szeldzsuk győzelem, elsősorban mozgékonyabb taktikájuk miatt. A gaznavidák csak gyorsan kivívott, elsőprő győzelemmel tudtak volna fölējük kerekedni, amelynek azonban nem sok esélye volt. Mahmúd korábban képes volt a karahánidák felett elefántrohammal lehengerlő győzelmet aratni, ők azonban nyílt csatát vállaltak, míg a szeldzsukok óvakodtak ettől. (Maszúd egyébként apjától

83 Ibn al-Athīr 2002, 47–49; Mirkhwand 1837, 46–48. (Bár az nem világos, hogy a Csagri első ostromát félbeszakító ellenséges erők közeledése a környékbeli nomádokra vagy a gaznavidák déli akciójára vonatkozik-e.) Beyhaqí a hvárezmi eseményekről a szeldzsukok távozása után, megjegyezve, hogy Iszmáilt végül nem ültették vissza trónjára: Beyhaqí 2011, II, 396–400. A későbbi harcokról: Agadshanow 1994, 90–91, 98–99. Meisami szerint Szisztán is csatateré vált: Meisami 1999, 131.

84 Az osztozkodásról lásd Husayni 2011, 18–19. (Szerinte Kutalmist már ekkor Armenia és Azerbajdzsán hegyvidékére küldték.) Lásd még Ibn al-Athīr 2002, 40; Nishapuri 2001, 40. Az viszont érdekes, hogy a keleti rész lett Csagrié, a nomádoknál ez, a jobb szárny volt a tekintélyesebb, eszerint kezdetben még nem volt egyértelmű, hogy Togril az első a szeldzsukok között. Később Ibn Khaldún már úgy emlékezett, hogy hosszú küzdelem zajlott le a két fél között: „Miután (a szeldzsukok) [...] átlépték Transoxániát, mintegy harminc évig kellett várniuk vetélkedvén Ibn Sebuktigin (dinasztiájával) [...] míg végre győzelmet vettek fölötte” (Ibn Khaldún 1995, 331). (A muszlim krónikák a Gaznavidákat nevezik Szebüktegin házának.)

eltérően nem egy tömegben, saját irányítása alatt használta az elefántokat, hanem kisebb-nagyobb csoportokat adott át alvezéreinek, így a sokkhatásra nem építhetett.⁸⁵ A Gaznavida Birodalom a korábbi terjeszkedés következtében túlságosan is lekötötte erőit Indiában, ennek ügyei élveztek elsőbbséget, az itteni erőforrások nélkülözhetetlenek lettek. A nyugati hódítások viszont az oguz vándorlás megindulásával veszteségesé váltak: nem lehetett egyszerre a fürgé nomádokat űzni Horászában és Észak-Iránban, valamint hadjáratokat vezetni az Induson túlra. Maszúd seregei, bárhog is próbálták sarokba szorítani a türkmeneket, konvencionális haderőként ehhez nem voltak elég rugalmasak (és a szultán maga sem állt mindig a helyzet magaslatán).⁸⁶

Vámbery 1863-ban papírra vetett sorai az általa megismert türkmenekekről jól jellemzik azok őseit is: „[...] A turkománok és özbegek iráni száguldozásaik idejét és mértékét most is az ország békés vagy nyugtalan viszonyai, vagy a megtámadandó tartományok kormányzóinak erélye és hatalma szerint irányíthatják. [...] Ma Khoraszán és Mazanderán tartományok szenvednek a legtöbbet. A turkománok az újonnan kinevezett kormányzók személyes tulajdonságait és jellemét előbb szoros figyelemmel kísérik, s ha gyávaóságukról és kötelességmulasztásukról meggyőződtek, [...] akkor ők éppen olyan gyorsan és gyakorta rajtaütnek a védtelen kerületeken, miként alig merik

85 Raza 2013, 215–217. Mahmúd 1005-ben, majd 1008-ban a karahánida seregeket elefántok segítségével verte vissza, de indiai hadjárait az íjászaival állította meg a hindu elefántok rohamát. Gardízi említi, hogy Maszúd tabarisztáni hadjáratán egy ellenséges emír lándzsával ölte meg az egyik elefántját (Gardízi 2011, 105). A török taktika jellemzését a keresztiesek tapasztalatai alapján lásd Smail 1978, 75–83. Mozgékonyaságukból fakadóan távolharcot vívhattak, és csak a kedvező alkalmakkor került sor közelharcra; a színlelt menekülés szokásos cselük volt; igyekeztek oldalról és hátulról támadni; szívesen rohanták meg menetelő ellenségeiket. Nyílzáporaik megtörték az ellenfél egységét, nem csak az embereknek, de a lovaknak is súlyos veszteségeket okozva, ezzel viszont tovább korlátozták riváisaik mozgékonyaságát, továbbá folytonos stresszt okoztak a közelharcot kereső ellenségnek. A törökök csak akkor vállalták az összecsapást, ha már kellően megyengítették ellenfeleiket.

86 Beyhaqi 2011, II, 49. Még 1033-ban úgy jellemezte Maszúdot egyik főembere, hogy apjától eltérően nem képes rossz döntéseit korrigálni. Már Mahmúdot is feldühítette, ha erre akarták rávenni, de lehiggadva képes volt józanul megfontolni az érveket és az ellenérveket, majd változtatni elképzelésein, fia azonban önkényesen ment a feje után. A vezír 1040-ben a főváros elhagyásáról hozott döntést úgy kommentálta, hogy a szultán megrettent az ellenségtől, és többé már nem bír önbizalmat önteni bele (Beyhaqi 2011, II, 355). Emlékeztünk, hogy Dandánkán előtt Togril bég is attól tartott, hogy a szultán már rájött, hogyan harcoljon ellenük, de hamar kiderült, hogy ez nem így van. Meisami a szultán rossz döntéseiről, amelyek elidegenítették főembereit és alattvalóit: Meisami 1999, 66–67, 94–95. Beyhaqi krónikájának részletes leírása révén követhetjük Maszúd lépéseit a morális és politikai hanyatlás útján. A szultán egyébként keményen ivott is, a krónikában bőven találni erre példákat: Beyhaqi 2011, II, 360–361. 1040 szeptemberében például 27 „elefántlábnak” nevezett borosedényt üritett ki egy ivászatón.

mutatni magukat olyankor, ha e határvidékeken jeles tisztek állnak az ügyek élén. [...] A sivatag szélén és belsejében valamennyi turkomán törzs olyannyira elválaszthatatlannak tartja saját fennállásától a rabszolgatartást, hogy csaknem elképzelhetetlennek tűnik fel előttük a pusztaságon való további megélhetés azon esetben, ha ez a fő életforrás kiapadna. Amit más nemzetek a »gazdag aratásra való kilátás«-on értenek, azt náluk az »Iránba vivő nyílt utak reményé«-nek nevezik. [...] Úgy tekintik azt, mint dzsihádot (vallási harc) a hitetleneknek nyilvánított síták ellen, a rablásra induló hősöket a papság áldása kíséri, és ha valamelyik [...] életével talált lakolni, otthon szent vértanúvá teszük, a holtteste fölé, melyet ritkán hagynak az ellen kezei között, nagy sírhalmot emelnek.”⁸⁷ Ez a szemelvény jól jellemzi a szeldzsuk-törököket is Horászában: gyorsan mozgó nomádok lévén, egy raktárakra épülő ellátórendszerre támaszkodó haderő számára szinte lehetetlen volt a nyomukba érni. 1039 őszén úgy tűnt, Maszúd megtalálta a megoldást, amikor mozgékony egységekkel vette üldözőbe a téli szállásra húzódott Togril bégét. Valóban meg is szorongatta a nomádokat, de döntő csapást nem tudott rájuk mérni.

A háborúskodás során a szeldzsukok a „hadtáphadászatot” igen hatékonyan használták a gaznavidák ellen. Bejhakí megőrzött néhány intést, amelyek a szultáni seregek ellátási problémáit szemléltetik a türkménekével szemben: „Hús vagy harminc csoportra oszlanak, és a pusztaság az apjuk és az anyjuk, ahogy nekünk a városaink (ti. ezekből tartják fenn magukat) [...] Jól ismert, hogy milyen összetett és bonyolult feladat hosszú időn át velük harcolni.”⁸⁸ „Ahol csak tüskebozóttal vagy sziklával borított barátságtalan vidék van, mi ott verünk táborn, míg ez a népség kellemes helyeket választ magának zöld mezőkkel és bő takarmánnyal. Ők a friss folyóvizet és jeget élvezhetik, nekünk be kell érünk a vizesgödrökkel, folyóvízhez vagy jéghez nem jutunk. Ők réteken legeltetik tevéiket és távoli helyekről is takarmányt hoznak, nekünk viszont a sátrainknál kell tartanunk a tevéinket, mert a tábor peremén nem legelhetnek. [...] Ezért nincs nekik súlyos poggyászuk, kedvük szerint jöhetnek-mehetnek. Minket viszont lassít a súlyos málha, amely-

87 Vámbéry 2000, 468–469; Cahen 1989, 313. (Vö. Strabón XI. 8. 3. [543.].) „Jóllehet a türkmének fegyelmezetlenségére állandóan panasz volt, mégsem tudták őket nélkülözni.” Nizam al-Mulk feljegyezte, hogy a türkmének régóta szolgálják a dinasztiát, de arra intett, hogy jó, ha fiaik – valószínűleg a főemberek gyermekei – közül ezret az udvarban tartanak, képezik őket az uralkodó szolgálatára, így idővel hűséges támogatók lesznek, és a letelepült életmódot is könnyebben fogadják majd el, amit egyébként természetükből kifolyólag elleneznek (Nizam al-Mulk 2002, 102). A *Kábúsnáme* szerint a törökök bátrak, becsületesek, feladataik elvégzésében serények, viszont gőgösek, elégedetlenek, viszálykodók, éjszaka pedig elcsüggednek (Qābūsname 1988, 149).

88 Beyhaqí 2011, II, 212–213. Az 1037. tavaszi válság idejéből.

nek őrzése megakadályoz más feladatok elvégzésében.”⁸⁹ Az eseményekből jól látható, hogy a türkmének tudatosan építettek mindezen előnyökre és hátrányokra, és hogy végső győzelmüket is ennek köszönhatték. Maszúd serege a tartomány készleteire támaszkodott volna, de a hosszú háborúban teljesen kimerült a vidék, így a gaznavidák hamarosan az ellátmány hiánya miatt kezdtek gyengülni. A szeldzsukok jóval kevesebb élelemmel is beérték (amit főleg mozgékony jószágaikból nyertek), megengedhették maguknak, hogy kivárjanak, hogy elkerüljék a harcot, s ha esetleg veszítettek, visszafuthattak a pusztába, ahol nem tudták őket üldözni (ezzel szemben ellenfeleik nagy értékű málhája rendre odaveszett a vereségek következtében). Ez a rugalmasság tette a pusztai harcosokat a legnehezebben legyűrhető ellenfelekké, taktikai és stratégiai szempontból is. Dih-i Bázargán után a gyorsan elvágtató türkmének rövidesen újra zaklatni kezdték Maszúd csapatait, aki pedig azt hitte, többet vissza sem jönnek, tisztjei azonban jól tudták, hogy „a vereség utáni teljes visszavonulás a királyi seregek szokása”.⁹⁰ A szeldzsukok a háború során igyekeztek kihasználni a környezeti adottságokat és ellenfeleik viszályait, végső soron sikerrel. Maszúd kezdetben valószínűleg még vereséget mérhetett volna rájuk, ha apja 1028. évi hadjáratához hasonlóan, energikusan és nagy erőket mozgósítva lép fel ellenük. Ehelyett azonban rendre alvezérekre hagyta a dolgot, akik a kezdeti sikereken felbátorodó nomádokkal egyre kevésbé tudtak megbirkózni. A szultán nem volt túlságosan következetes a probléma kezelésében: először Begtugdit küldte ellenük, akinek veresége után megegyezett velük, de amikor ez nem bizonyult tartósnak, Szübasira bízta a leverésüket, ami azonban egyre nehezebben kivitelezhető feladatnak tűnt. Csak több év és vereség után szánta rá magát a személyes beavatkozásra, de ekkor is ingadozott a követendő stratégia tekintetében (kitérő Böritegin ellen, majd a vezír stratégiai tervének elvetése helyett a türkmén erők személyes üldözése következett egy már vésszesen kiélt tartományban).

A szeldzsukok még így is tartottak erejétől, de akkor már el akarták ragadni Horászánt a gaznavidáktól. A győzelemre azonban nem nyílt csatában törekedtek, inkább kifárasztással akarták ellenfelüket vereségbe hajszolni, végül is sikerrel. A 9. században a költő al-Dzsáhib is azzal jellemezte a

89 Beyhaqí 2011, II, 266–267; Bosworth 1963, 247. Az 1039-es csaták után, mielőtt az élelem- és vízhiány miatt Herátba vonultak a gaznavida csapatok. A pártus történelem több párhuzamot is kínál a szeldzsukokéval, például i. e. 130-ban VII. Antiochos is azért szenvedett vereséget egy sikeres hadjárat után, mert „hadseregét téli szállásra szétszította az egyes városok között. [...] midőn a városok látták, hogy a csapatok megvendégelésének terhe az ő nyakukba szakad, s még a katonák jogtalankodása is sújtja őket, átpártoltak a pártusokhoz, és egy előre megbeszélt napon valamennyien rajtaütöttek a hozzájuk beosztott csapaton” (Iustinus 1992, 282. [XXXVIII. 10.]).

90 Beyhaqí 2011, II, 261.

török végeken túl lakó nomádokat, hogy nehéz őket üldözni, és csak kevés zsákmányt lehet tőlük szerezni (a horászáni háború lényegében az ő török taktikáról írott sorainak megvalósulása). „A török nem támad, amíg gyenge pontot nem talál. [...] minden velük van, amire portyán szükségük van: pán-céljuk, lovuk, lószerszámjuk.” A hosszú, nyeregben töltött utakat kiemelkedő türelemmel viselik, a fásztó meneteket, a hőséget jól tűrik, üldözni őket szinte lehetetlen, harcban közösen döntenek a megfelelő alkalom kihasználásáról, és azt végre is hajtják ellenkezés nélkül.⁹¹ Al-Kazvíní is szívósságukat, kitartásukat, harcos életmódjukat emelte ki: „Megélhetésük a portyázás, a futó őz, avagy a repülő madár üldözése. S amikor az ember fáradtságot tételezne fel róluk, látja, hogy frissen vágtaznak lovaikon és hágnak fel a hegyekre. [...] Mesterségük a háború, a szúrás, az ütés [...]”. Amikor Szandzsar szultán ellen 1152-ben felkeltek a tohárisztáni oguzok, azzal mentek a harcba, hogy „mi ugyan mindnyájan el fogunk esni, de legalább harctéren esünk el, miután mindegyikünk egy ellenséget megölt”.⁹² Szívósságuk, a pusztai körülményekhez edződött természetük olyan tényező volt, amely a földművelő népekből származó katonaságban nem volt meg, mozgékonyaságuk pedig megóvta őket a súlyos vereségtől addig, amíg ellenségük kellően le nem gyengült. Érdekes, hogy a nomád sikereket általában előmozdító lovasíjász taktika ezúttal nem sokat nyomott a latban – a gaznavidák seregei is nagyrészt belső-ázsiai nomádokból álltak. (India megnyitását a muszlim hódítás előtt viszont éppen ezek nyílzáporai segítették elő.) Úgy tűnik, a szervezett állami haderő logisztikai problémái játszották a döntő szerepet: Horászán környezeti problémák miatt sérülékeny gazdasága, amely aztán a hosszas hadiállapotban tönkrement, aláasta a rendszeres adózásra épülő hadigépezet működését. A nomádok sikere tehát inkább a válság jele volt, mint oka – később Togril bég már szultánként szintén a gaznavidákéra emlékeztető, gulám-haderővé kezdte alakítani seregét.⁹³ Horászán viszonyai – a türk-

91 Walker 1915, 665, 667, 669–670, 672–674. A türkmének erős központi hatalom nélkül is gyorsan cselekedtek, ha közös ellenség fenyegette őket, mint a későbbi hagyományaikban is megfigyelhető: „Az oguz bégek itt is, ott is meghallották, hogy Kazán bég fia a gyaurok foglya lett, és hogy Kazán állítólag utánuk ment. A bégek Kazán nyomába eredtek.” Az összegyűlt sereg azután leverte a gyaurokat és kiszabadította a fiút, bár a bégek függetlenek voltak egymástól, nem volt hierarchikus alárendeltség közöttük (Dede Korkut 2008, 86).

92 Kmoskó I/3, 81–82, 89–90. (Walker is hasonlóan jellemezte őket: Walker 1915, 668–669.) Vámbéry jellemzése a türkmén lovakról nagyon hasonló a 11. századi elődeikéhez (Vámbéry 2014, 342).

93 Walker 1915, 668–669, 677. A türkmének jellemzése: beérik akár lovaik vérével is, ha nincs más élelem, lovaik is megelégednek némi fűvel, a hőséget és a fáradtságot is jobban bírják másoknál. Peacock példákat hoz a Maszúd elleni harcokból: kerülik a nyílt csatát, máhával nem terhelik magukat, pusztalakóként jól viselik a hőséget és a fagyot, ellenfelük viszont kénytelen lesz visszavonulni emiatt (Peacock 2010, 79–80). Érdemes ezzel párhuzamba

meneknek menedéket nyújtó puszták és Hvárezm közelsége – különösen nehézzé tették a nomádok elleni harcot, a tartomány városai pedig amúgy sem voltak elkötelezettek a gaznavida uralom iránt, és ahogy a folytonos harcok lehetetlenné tették a kereskedelmet és a mezőgazdasági tevékenységet, úgy váltak egyre hajlamosabbá arra, hogy kaput nyissanak a türkméneknek. A szeldzsukok a területi igazgatáshoz nem értettek, de volt elég helyi tisztviselő, aki a szolgálatukba állt az uralomváltás után. Mivel pedig nem akarták az értékes területet kíséretükkel letaroltatni, az újabb nomád hullámok mehettek tovább nyugat felé, amerre Togril bég a dinasztia hatalmát továbbterjeszteni igyekezett.⁹⁴

A terjeszkedés során a nomád haderő egyre növekedett, bár nehéz pontos létszámukat megbecsülni. Togril és Csagri állítólag 700 lovassal kelt át Horászánba, de 1035-ben már tízezren voltak, Dandánkánnál pedig 20 000 lovassal szálltak harcba. Vámbéry szerint a türkmén sátor öt főt jelentett, ha ezeket a harcosokat mind külön sátorként értelmezzük, akkor 100 000 oguz volt Horászánban 1040-ben. A szultán később – főleg Bagdad megszerzése után – erősítette a gulám katonaság szerepét, és igyekezett a türkmén csapatok élére is hivatásos tiszteket kinevezni. A nomádok egyik lépést sem nézték jó szemmel, ez is magyarázza a támogatásukra építő lázadásokat, valamint a birodalom periferiái – kezdetben Azerbajdzsán, majd az Örmény-felföld és Észak-Irak, később Anatólia és Szíria – felé irányuló vándorlásukat. Togril bég élete nagy részében nomád hadvezér volt, aki emberei megélhetését igyekezett biztosítani, alkalmas szállásterület és gazdag zsákmánnyal kecsegtető portyák révén.⁹⁵ Horászán megszerzésével azonban egy muszlim vidék

állítani Bölcs Leó leírását a magyarokról: „Ez a nép [...] a fáradalmakat és nehézségeket derekasan tűri, dacol a hősséggel és faggyal, és a szükségeseekben való egyéb nélkülözéssel, lévén nomád nép” (ÁMTBF 18). Vö. Smith 1976, 64–65.

94 Lambton megjegyzése a szeldzsukokról: „talán úgy gondolták, hogy uralmuk kiterjed minden területre, amelyet embereik legelőt keresve bejárnak, és – kezdetben legalábbis – nem egy adott területhez kötődik” (Boyle 1967, 218). A gaznavidák már korábban is két részre osztották alattvalóikat: a katonákra, akiket minden erővel igyekeztek ellátni, és a civilekre, akikről engedelmességet és pontos adófizetést vártak. Lásd fentebb a nisápuriai tanácskozását meghódolásuk előtt (Beyhaqi 2011, II, 230). Smith szerint a szeldzsuk időkben még csak néhány tízezer török települt át Iránba, és nagyobb részük végül Anatóliában kötött ki (Smith 1976, 67). A szeldzsuk győzelem és az oguz népvándorlás még egy népcsoportot sodort nyugatra: a romák ősei jórészt ekkor jutottak el Anatóliáig. Már a gaznavida hadjáratok során jelentős csoportokat vittek ki Indiából, részben katonaként, részben tábori népséggént, majd a török vándorlással eljutottak nyugatra (Hancock 2004, 28–35).

95 Beyhaqi 2011, II, 396, 130. Vámbéry szerint a 19. századi türkméneknél „általában egy-egy sátorra öt lélek számítatik” (Vámbéry 2014, 256). Peacock viszont csak négyfős sátorral számol (Peacock 2010, 85–86). A nomád gondolkodásmódot tükrözi Togril bég megjegyzése, amikor 1051-ben egy év alatt kiéheztette Iszfahánt, és ide helyezte székhelyét, de a falak egy részét leromboltatta: „Csak a gyöngéknek van szükségük falakra. Akinek a vára a

ura lett, melyet nem akart emberei prédájának hagyni, így további terjeszkedésbe kezdett nyugat felé. A sikerek láttán újabb oguzok igyekeztek seregébe, így újabb és újabb hadjáratok indultak. Minél nagyobb részt szerzett azonban meg az iszlám világból, annál jobban érdekében állt új alattvalói szükségleteivel is törődni. 1055 után ezért egyre inkább igyekezett megfelelni a tradicionális muszlim uralkodói modellnek is, így lett végül a szunnita hatalom helyreállítója, aki hitharcot vívott nemcsak a keresztények, de az eretnek síták – például a fátimidák és karmatak – ellen is.⁹⁶

Horászánnal az iszlám világ egyik régi katonai centruma került Togrill birtokába, s ezzel a hagyományosnak mondható, gulámokra építő, „reguláris” seregrész is beépült a szeldzsuk hadszervezetbe, e tendencia Bagdad megszerzése után tovább erősödött. Érdemes megemlíteni, hogy amikor a szeldzsukok 1038-ban először szerezték meg Nisápurrt, a leírások szerint az előőrs igencsak szegényes külsejű volt, viszont a Togrillal bevonuló csapatok szinte mind páncélinget viseltek. Az utóbbiak nyilván a vezírek kíséretét alkotó elitkatonaságot alkották, míg az előbbieket az egyszerű nomád pásztorkat, akiknek nem állt módjában komolyabb felszerelésre szert tenniük (bár a fosztogatások során alighanem lehetőségük nyílt erre is).⁹⁷ A szeldzsukok voltaképp folytonosan fejlesztették haderejüket: a létszámot könnyen növelhették a vándorló oguz csoportokból, de a minőség is egyre javult. Emlékeztünk rá, hogy a Dih-i Bázargán-i csata kapcsán Bejhakí hangsúlyozta, hogy

serege és a kardja, annak nincs rájuk szüksége” (Ibn al-Athīr 2002, 77). Az, hogy a türkmének nagy tömegben jelentek meg egy adott területen, amelyet aztán igen hamar kiéltek, jól látható Barhebraeus leírásából: egy hétnél tovább nem maradhattak meg egy helyen, mert hamarosan nem lehetett ellátni őket (Barhebraeus 1932, 203). Togrill is azzal mentetgetőzött a kalifának a fosztogatások miatt, hogy nem tud ügyelni minden egyes éhes emberére. Hasonlóan érvelt IX. Konstantinnak is a bizánci határokon portyázó törökök miatt: nem tudja, hogy kik azok (Attaleiates 2012, 81).

96 Barhebraeus 1932, 202–203. A korszakban a türkmének keresztény határvidékre telepítése egyszerű módja volt a nomád népfölöslegtől való megszabadulásnak. Viszont a török népmozgás a mongol korban újabb lendületet vett, amikor már lecsökkent a hitetlenek elleni hadakozás terepe (az oszmánok nyernek majd ezen leginkább: Nyugat-Anatólia és a Balkán meghódítása ennek a következménye). Érdekes, hogy a keletebbi területeken – Örmény-felföld, Azerbajdzsán, Nyugat-Írán – élő nomádoknak azzal nyújtottak új portyázási lehetőségeket a Szafávida-dinasztia ősei a 15. században, hogy a síita irányzatot tették a magukévá, amely a szunnitákat is pogányoknak tekintette, így minden irányban hadakozhattak (Írán ezután vált síita országgá) (Smith 1976, 71–72).

97 Attaleiates a bizánci végeken Samuk mellett a Chorosalaris portyáiról ír, ami a *Horászán szalar* tisztségnevén lehet (Attaleiates 2012, 143, 600/142. jegyzet). A horászáni csapatok jellemzése: Walker 1915, 641–646. A páncélok kapcsolatban: Bosworth 1963, 255–256. úgy véli, hogy Togrill embereinek páncéljai zsákmányból származtak. Beyhaqí 2011, II, 272. Maszúd követte az 1039-es tárgyalásokról visszatérve azt mondta, hogy a szeldzsukok növelni akarják erőiket, át akarják csábítani a gulámokat, és a Folyóntúlról is erősítést szereznek.

„királyi seregek” módjára álltak fel a csatához, illetve, hogy a vezérek, Csagri és Togril egyaránt páncéllal ellátott lovasokat vezettek (majd aztán a gaznavidáktól átállt katonákkal bővítették erőiket).⁹⁸ Nem csoda hát, hogy nem tartózkodtak a közelharctól Maszúd gulámjai ellenében, bár az is igaz, hogy ha rosszul ütött ki a dolog, nomád szokás szerint hamar elhagyták a csatateret. Talán a fosztogatásoknál gyakran kiemelt pénzgyűjtést is több motiválta a kapzsiságnál: arany és ezüst híján a komolyabb felszerelés beszerzése is nehezebb lehetett. A dandánkáni csapda ugyan jellegzetesen könnyűlovas nomád megoldás volt, de a Maszúd kísérletét sorozatosan rohamozó, és több harcost lándzsa, kard vagy buzogány által elveszítő türkmének már regulárisabb taktikát alkalmaztak.⁹⁹

Nehéz lenne megmondani, hogy a szeldzsukok eleve azzal a céllal mentek-e Horászánba, hogy birodalmat hozzanak létre. Valószínűbb, hogy nem, és csak az ottani helyzet pontosabb ismeretében kezdtek ilyesmire gondolni,

98 Beyhaqí 2011, II, 257. Nem világos, hogy a türkmének ténylegesen vonalhadrendbe álltak-e, vagy csak azt mutatja, hogy nem tértek ki a közelharc elől. Az Oguz kán-történet leírása Oguz hadseregének tagolódásáról igen hasonlít a gaznavidák hadrendjéhez: „Az első részt [...] türk nyelven pedig karavulnak nevezték; ez a rész a hadsereg fő erői (a derékhad) előtt helyezkedett el. A második részt [...] türk nyelven jeszavulnak [...] nevezték. Ez a rész bátor fiatal harcosokból állt. A harmadik részt [...] türk nyelven onkolnak nevezi (jobbszárny). A negyedik [...] türk nyelven szol kol [...] (bal szárny). Az ötödik rész a hadsereg szeme. Ennek neve kol, és a hadsereg jobb szárnya és bal szárnya között helyezkedik el. Itt található a hadsereg parancsnoka és a zászló (tug). Türk nyelven ennek neve jaszav. A hatodik rész [...] az ötödik rész mögött helyezkedik el. Türk nyelven a neve dzsigdavul, néha pedig okkse. A hetedik részt [...] úgy nevezik [...] türk nyelven: buhtarma, és a hatodik rész mögött helyezkedik el” (Oguz kán 2010, 94/50. jegyzet). Ez a leírás nyilván már későbbi gyakorlatot tükröz, a szultánok idejéből. Ibn Khaldún szintén érdekes leírást közöl: „[...] a korabeli török népek harcmódora a nyilazás. A hadrendet zárt sorokból alakítják ki. Három, egymás mögött álló sorban helyezkednek el. Lovaikról leszállván, tegezükből a nyilakat maguk elé ürítik, s ülő helyzetből lőnek. Mindegyik sor védi az előtte lévőket, hogy az ellenség ne lephesse meg meglepetésszerűen” (Ibn Khaldún 1995, 294).

99 Vámbéry ugyan nem kortárs, de a 19. századi türkmének általa leírt harcmódora igencsak hasonló lehetett a szeldzsuk nomádokéhoz: „A turkmanok életében a főkérdés az alaman, azaz: rablási társaság [...] A turkmanok megtámadása [...] inkább megrohanásnak nevezhető; a támadók több osztályba sorakoznak s több oldalról rohannak a mit sem gyanító áldozatra, kétszer, gyéren háromszor [...] A megtámadottnak igen elhatározottnak vagy igen erősnek kell lennie, hogy ily megrohanásnak ellentálljon [...] A fő fegyver, mely a turkmant rablásai alkalmával oly nagy előnyben részesíti, kétségkívül lova. [...] E szép állatok azonban valóban meg is érik a rájuk fordított fáradtságot s a mit gyorsaságuk és kitartásukról beszélnek, éppen nem túlzás” (Vámbéry 2014, 261–263). Az oguz nomádok zöme „könnyűlovas nomád” létrejöttére sem óvakodott a közelharctól. Lásd például Ibn al-Athīr leírását a Jiruft melletti csatáról (1042–1043) Ibrahim Inál és a bujidák között. A harcban egy oguz nyilával leterítette ellenfele lovát, aki viszont dárdájával szúrta le az övét. Ezután karddal támadtak egymásra, nem is gondolva a védekezésre: a török levágta a bujida katona karját, aki viszont kettészelte őt – mindketten holtan estek össze (Ibn al-Athīr 2002, 52).

és végül sikerrel jártak. A nomádok leginkább az erőt tisztelték, jól emlékezhetek Mahmúd idejére, és aligha akartak ujjat húzni a Gaznavidákkal. Ekkor még valószínűleg komolyan vették volna első ígéretüket a határok őrzéséről, de a tartományban előbb a szultán bizalmatlanságával szembesültek, első győzelmük után pedig alighanem kezdték felismerni a birodalom sebezhetőségét. Gyorsan rájöhettek arra is, hogy a horászániak között mennyire népszerűtlen Maszúd uralma, így aztán egyre kíváncsabbnak látták a terület megszerzését. Találtak támogató helyi tisztviselőket, a szultánnal ellenséges gulámokat, az ellenük küldött seregek pedig sohasem voltak elég erősek ahhoz, hogy teljes vereséget mérjenek rájuk. Mire Maszúd személyesen vonult ellenük, már tudták, hogy ellenfelük agyaglábakon álló óriás, és csak idő kérdése, hogy mikor dől le. Számításuk végül pontosan beigazolódott.¹⁰⁰

Az események áttekintése után néhány megállapítást tehetünk a magyarok és az oguzok vándorlásának, életmódjának hasonlóságairól és különbségeiről. Mindkét nomád nép vándorlásában egyaránt fontos szerepet játszottak az ökológiai nehézségek. Őseink, akik a nyugati útvonalon haladtak, végül a Kárpát-medencében telepedtek meg, ahol elegendő nedves legelőt találtak, de ugyanakkor itt könnyebben ment számukra földművelő életmódra való átállás is. A türkmének szélsőségesen száraz vidékről költöztek olyan területekre, ahol folytathatták nomád életmódjukat.¹⁰¹ A Szeldzsuk-dinasztia viszont kezdettől fogva érdeklődött a városok és a távolsági kereskedelem

100 Lambton egy későbbi epizóddal jellemzi az oguzok hozzáállását az iráni viszonyokhoz. 1172–1173-ban a Szarakhsz mellől elűzött oguzok közül 5000 lovas nyomorúságos állapotban, családjakkal, málhájukkal délre vonult, Kirmán határára. Ott pusztítottak, majd Zarandba mentek, ahol tárgyalni kezdtek a fővárosi követtel. De „ez az oguzok gonosz szokása: először gyengeségüket panaszolva jönnek, hogy kitapasztalják ellenfelük erejét. Ha úgy látják, ők az erősebbek, kimutatják foguk fehérét.” Az oguz követ kikémlelte a kirmáni sereg erejét, létszámát, és ezen ismeretek birtokában nem is engedelmeskedtek, hanem folytatták dúlásaikat (Lambton 1973, 111–112). Egyébként Mirkhwand is említi, hogy a neszai csata után a türkmének azzal szapulták Maszúd követét, hogy „ha a szultán a harcok és serege futása előtt kereste volna a barátságunkat, szívesen kezünket nyújtánánk, de most már hízogó szavai nem teremnek gyümölcsöt” (Mirkhwand 1837, 23). De idézhetjük Bölcs Leót is: „A türkök törzsei fürkészők és szándékaikat rejtegetők, barátságtalanok és megbízhatatlanok, és mivel telhetetlen kincsszomj rabjai, semmibe veszik az esküt, sem szerződéseket nem tartanak meg, sem ajándékokkal nem elégszenek meg, hanem mielőtt az adottat elfogadnák, fondorlaton és szerződésszegésen törik a fejüket” (ÁMTBF 18).

101 Nizam al-Mulk szerint a törökök idegenkednek a letelepült életmódtól, de az uralkodónak igyekeznie kell ezt előmozdítani (Nizam al-Mulk 2002, 102). A 15. századi török törzsszövetség alapítója, Kara Oszmán arra intette fiait, hogy ne telepedjenek le, mert azoké a hatalom, akik a nomád türkmén életmódot követik, de még ükunokája, Jakub is azzal dicsekte őseit, hogy a nyári és téli szállásokon éltek, és nem a koszos és romlott városokban, ahol maguk is megromlottak volna (Woods 1999, 17).

(főleg luxuscikkek) iránt, a földművelés csak mint adóalap számított. A klimatikus problémák miatt azonban a mezőgazdaság hanyatlott, így a parasztságból kíméletlenül igyekeztek kisajtolni a jövedelmeket, amint az ikta-rendszer elterjedése mutatja uralmuk alatt.¹⁰² A Selyemút kereskedelmébe azonban már jóval korábban bekapcsolódtak, így az ebből származó aranypénz mennyisége gazdagította az udvarukat, viszont az adófizetésben használt ezüst szinte eltűnt.¹⁰³ A magyar és az oguz törzsek szervezettségét illetően egy különbséget biztosan megfigyelhetünk. A magyaroknál az Árpád-ház elég szilárd hatalommal bírt, és bár a család ágai között itt is előfordult rivalizálás, nomád viszonylatban az alattvalók között a fejedelmek tekintélye erősebbnek tűnik. Az oguz vándorlás jórészt spontán folyamatnak látszik, amelyből a Szeldzsuk-dinasztia hasznot húzott az új területek meghódítása révén. Az uralkodók kezdettől fogva városokat választottak székhelyeiknek, nem külön nomád táborokban éltek, mint a mongolok. Emellett tudatosan törekedtek a földműves-városi civilizáció előnyeinek kiaknázására, de közben türkmén alattvalóik szükségleteit is igyekeztek kielégíteni.¹⁰⁴ Lényeges az uralkodócsalád szerepe, mert ahol nem volt a türkmének felett erős veze-

102 Az ikta-birtokokat már a bujdák kezdték híveik között osztogatni, de a szokást a Szeldzsuk-dinasztia terjesztette el. Ezáltal az új uralkodó réteg adókhöz és járulékokhoz jutott anélkül, hogy nomád életmódjával szakítania kellett volna, ugyanakkor ezáltal a régi törzsi alapú katonaságról újfajta haderőre térhettek át a hangsúlyt (Khazanov 1984, 264–265).

103 Bulliet 2011, 121–126.

104 Lambton 1973, 111–113. Szandzsár szultán leveleiről, amelyekben intézkedik arról, hogy a vezérek emberei száma alapján kapjanak legelőket és vízforrásokat, megbízott tisztviselők szedik be tőlük az adókat, és hogy a vezéreknek juttatott pénzjövedelem nem annyira fizetség volt, mint inkább biztosíték a jó magaviseletükre (Lambton 1973, 109–111). „Ez a két vezető bizonyára igen korán tisztában volt azzal, hogy mit is akar. Embereiket nagyon jól kézben tudták tartani [...] a maguk javára fordították azokat a viszályokat, amelyek Mahmúd halála után felléptek, továbbá azt a tényt, hogy annak fia, Maszúd minden figyelmét Indiára fordította. Egyre nagyobb területen vetették meg a lábukat, és a városok lakossága [...] végül is jobbnak látta, ha a szeldzsukoknak hódol meg [...] a szeldzsukok fennen hirdették harcos szunnita hitüket, bármilyen is volt csapataik hozzáállása az iszlámhoz [...] 1040-ben a dandánkáni csatában a gaznavida hadsereg olyan megsemmisítő vereséget szenvedett, hogy Maszúd kénytelen volt Indiába menekülni, s Irán gyakorlatilag nyitva állt a szeldzsukok előtt. Míg Csagri bég Horászánban erősítette hatalmát, s biztosította a határvidéket a hegyekbe menekült gaznavidákkal szemben, addig Tugril bég Irán meghódításába kezdett. [...] Jóllehet a türkmének fosztogató viselkedése aggodalommal töltötte el az ortodox muszlimokat is, mégis reményt láttak arra, hogy síita ellenfeleik ellen fordíthatják őket, s ily módon végre alkalmuk nyílik az eretnekek már régóta vágyott megsemmisítésére. [...] A türkméneket azonban alapjában véve kevésbé érdekelte a dolgoknak ez a része. Ők harcolni akartak, s ősi fosztogató szokásaikat ezúttal a gázik lángoló lelkesedésével kapcsolták össze [...], a kis-ázsiai keresztények ellen ohajtottak vonulni. Amennyiben Tugril más célokra is fel akarta használni csapatait, kénytelen volt – mintegy ellenszolgáltatásképpen – jó néhányszor lazítani a gyeplőn, és engednie

tés, ott kíméletlen prédálásba torkolt a megjelenésük, mint az „irakiaknál” vagy a 12. század közepén Szandzsár ellen fellázadó nomádoknál történt. Ezek egyike sem tudott szilárd államot létrehozni, katonai sikereik ellenére sem. Velük összevetve a magyarok új hazába költözése a 9. században irányított és jól kézben tartott folyamatnak tűnik. Az Árpád-ház nyilván erősebb ellenőrzést gyakorolt nomád népelemei fölött, ami a gyors és eredményes államszervezés alapja lehetett. A Kárpát-medencei új szállásokat viszonylag gyorsan belakták, nyoma sincs az oguzoknál látható több évtizeden át tartó kóborlásnak.¹⁰⁵ Gazdasági szempontból a magyarok esetében nagyobb lehetett a földművelés jelentősége, az oguzok nomád jellegét rendszeresen panaszolták (fosztogatás, jószágaik okozta károk). A magyarok viszonylag gyorsan letelepedett életmódra tértek, ezzel szemben az oguzok még hosszú ideig megőrizték nomád szokásaikat (persze az is igaz, hogy ők szárazabb vidékekre települtek, a nyári-téli szállásváltás megmaradt). A kereskedelem fontossága mindkét esetben nyilvánvaló: a magyarokról jól tudjuk, hogy sokat jártak eladni foglyaikat és lovaikat, bár nem a legforgalmasabb kereskedelmi utak mellett telepedtek meg, a szeldzsukok esetében viszont egy régi kereskedelmi központ megszerzése volt a háború eredménye (sőt a további terjeszkedés során a nyugati utakat még hosszabb távon vonták ellenőrzésük alá).¹⁰⁶ Horászán birtoklása azonban nem jelentette azt, hogy a terjeszkedés véget ért: a török népvándorlás folytatódott, újabb csoportok indultak nyugatra, akik általában a Kaukázus-vidéken kötöttek ki. A nomád vándorlás jele az, hogy a Nagy-Szeldzsuk-dinasztia tagjai (Csagri bég utódai) a keleti területek biztosítására törekedtek, míg az örmény területeken és az Anatóliában megtelepült csoportok önállóak maradtak, és még hosszú ideig

kellett azért is, hogy elkerülje az engedetlenséget. Sőt, neki magának is részt kellett vennie a hadjáratokban, hogy minden muszlim szemében elnyerje a dzsihád dicsőségét” (Cahen 1989, 309–310).

- 105 Vámbéry szerint még a 19. századi türkmének is úgy vélekedtek, hogy „fejetlen nép vagyunk, [...] mindnyájan egyenlők vagyunk, nálunk mindenki király” (Vámbéry 2014, 256). A szeldzsukoknál a nomád harcosok a családjaikat is vitték magukkal, amiről nincs szó a magyarok hadjáratainál. Ibn al-Athīr beszámol arról, hogy Togril bég 1056 júniusában Bagdadból Szíriába indult volna tovább, de embereinek ez nem tetszett, mert akkor családjaikat és jószágaikat Irakba kellett volna hozni, de az ottani letarolt vidéken nem tudnának megélni. Ezért inkább azt kérték, hogy engedje vissza őket családjaikhoz – a szultán végül engedett (Ibn al-Athīr 2002, 107/101. jegyzet). Oguz kán története szerint összesen 24 oguz törzs volt, azonban a 11. századi vándorlásban nem mind vett részt (Oguz kán 2010, 64–66). Claude Cahen szerint csak öt azonosítható az írott források alapján a mongolok előtti időszakból (Cahen 1949–1952, 179–182). Lásd még Peacock 2013, 57–59.
- 106 Kmoskó I/3, 58. Már a 10. századi oguzokról feljegyezték, hogy „kereskedői összeköttetések Indiáig és Kínáig terjednek”.

nem hoztak létre semmilyen nagyobb politikai egységet. Figyelemre méltó a zsákmány fontossága a nomád csapatok fenntartásában: a magyarok esetében tudjuk, hogy pénzt, értékes holmikat milyen szívesen szereztek hadjárataik során. A szeldzsukok is előnyben részesítették ezeket, nem csak a jószágok és foglyok szerzésében jeleskedtek: a források gyakran említik, hogy milyen sokat fosztogattak.¹⁰⁷ A pénz alighanem mindkét esetben a vezérek luxusiáé-nyeire és a kíséret eltartására kellett. A magyarok hadjáratain is nagyarányú fosztogatás zajlott, de ezek a portyázó hadjáratok velejárói voltak, idényjel-legű nehézségek. A vándorló türkmén csoportok pusztításai nagyobb ká-rokat okoztak, mivel ők meg is települtek az alkalmas területeken, és ott a földművelő népességnek tartós károkat okoztak. Számukra az állatállomány elhajtása is fontos volt, a magyarok esetében ez nem hangsúlyos, legalábbis a nagy távolságú hadjárataikról fennmaradt leírások nem ezt emelik ki.¹⁰⁸ A két uralkodóház történetében is találunk összehasonlítható pontokat: az Árpá-dok sikerrel iktatták ki a közös örökösödési elvet az elsőszülöttség javára, a Szeldzsukok ezt sosem tudták megoldani (talán nem is nagyon akarták).¹⁰⁹ Érdekes a két nép és a vezető dinasztia közötti kapcsolat: a Szeldzsukok erősen elperzsásodott, városlakó uralkodókká lettek, lényegében elszakadva nomád népüktől, ami végül a bukásukhoz vezetett. Az Árpádok esetében az életmódváltás a néppel párhuzamosan mehetett végbe, vagyis a letelepült életmód nem okozott hasonló törést.

107 Ibn al-Athīr leírja, hogy amikor 1057-ben Togril bég kivonult Bagdadból és észak felé tar-tott, Balad városát – amelyet egyik emberének adományozott – a sereg ki akarta fosztani. Nem is lehetett lebeszélni őket, így a lakosságot kikísérték a táborba, majd a várost egy óra alatt pusztára tarolták (Ibn al-Athīr 2002, 108–109). Az „iraki” törökök, miután 1044-ben bevették Moszult, csak azokat a részeit nem fosztották ki, amelyek pénzzel megváltot-ták magukat, de még ezután is 20 000 dínár sarcot szedtek be, és addig fosztogattak, míg felkelés nem tört ki (Ibn al-Athīr 2002, 22).

108 Beyhaqí említi, hogy amikor Maszúd 1033 nyarán csapatokat küldött Rajba, hogy a nyu-gati türkmennel elbánjon, egyik perzsa tisztviselője utasította horászáni intézőjét, hogy az ottani tízezer juhból álló nyájakat adja el az aktuális piaci áron, mert az oguzok fel fog-nak kelni a környéken, és a Balkanból is betör majd Jagmur fia, és elhajtják a jószágokat. Valóban így történt (Beyhaqí 2011, II, 48).

109 A Szeldzsuk fiai közötti leszármazás rendje később is többször viszályra vezetett Mikail és Arszlán ivadékai között (Nishapuri 2001, 45). Togril bég halála után Kutalmis, Arszlán fia, apjának elsőbbségével és kiválóságával indokolta igényét a szultánságra. Michael Syrus szerint a törököknek két királyuk van, mióta Szulejmán is szultánná kiáltotta ki magát: egy a rómaiak földjén és egy Horászánban (Michael le Syrien 1905, 172). Végül ironi-kus módon a Nagy-Szeldzsuk-dinasztia előbb tűnt le a színről, mint a Róm-Szeldzsukok. A türkmén csoportok „arisztokratikus rendjéről”: Peacock 2013, 64. Az örökösödési vi-szályokról: Ibn al-Athīr 2002, 124–125, 151–152, 180–181; Husayni 2011, 20, 26–27.

Irodalom

Agadshanow 1994

Agadshanow, Sergej G.: *Die Staat der Seldschukiden und Mittelasien im 11.–12. Jahrhundert*. Übersetzt von Reinhold Schletzer. Berlin, 1994.

ÁMTBF

Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Szerk.: Moravcsik Gyula. Budapest, 1984.

Aristakes

The History of Vardapet Aristakes Lastivertc'i Regarding the Sufferings Occasioned by Foreign Peoples Living Around Us. <https://archive.org/details/AristakesLastivertsisHistory>

Attaleiates 2012

Attaleiates, Michael: *The History*. Translated by Anthony Kaldellis and Dimitris Krallis. Cambridge, Mass.–London, 2012.

Barhebraeus 1932

The Chronography of Abu'l Faraj 1225–1286, the Son of Aaron, the Hebrew Physician, commonly known as Bar Hebraeus. Vol. I. English translation Ernest A. W. Budge. London, 1932.

Beyhaqí 2011

The History of Beyhaqí (The History of Sultan Mas'ud of Ghazna, 1030–1041) by Abu'l-Fazl Beyhaqí. Translated by C. Edmund Bosworth and revised by Mohsen Ash-tiany. I–III. 424–432 A. H. (1032–1041 A. D.) and the History of Khwarazm. Boston, Mass.–Washington, 2011.

Biran 2008

Biran, Michal: *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History. Between China and the Islamic World*. Cambridge, 2008.

Bosworth 1963

Bosworth, Clifford E.: *The Ghaznavids: their empire in Afghanistan and Eastern Iran 994–1040*. Edinburgh, 1963.

Boyle 1967

The Cambridge History of Iran, vol. V. The Saljūq and Mongol Periods. Ed.: Boyle, John A. Cambridge, 1967.

Brooke 2014

Brooke, John L.: *Climate Change and the Course of History: A Rough Journey*. New York, 2014.

Browne 1905

An abridged translation of the History of Tabaristán compiled about A. H. 613 (A. D. 1216) by Muhammad b. al-Hasan b. Isfandiyár by Edward G. Browne. London, 1905.

Bulliet 2011

Bulliet, Richard W.: *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran. A Moment in World History*. New York, 2011.

Cahen 1949–1952

Claude Cahen: Les tribus turques d'Asie Centrale pendant la période seljukide. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 51 (1949–1952), 178–187.

Cahen 1989

Cahen, Claude: *Az iszlám – a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig*. Ford.: Sárközi Júlia. Budapest, 1989.

Dede Korkut 2008

Dede Korkut könyve. Azerbajdzsáni hősi eposz. Ford.: Adorján Imre és Puskás László. Budapest, 2008.

Durrell–Durrell 1989

Gerald és Lee Durrell: *Durrell a Szovjetunióban*. Budapest, 1989.

Edessai Máté 1993

Armenia and the Crusades, Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa. Tr. from the Original Armenian with a Commentary by Ara E. Dostourian. Lanham–New York–London, 1993.

Ellenblum 2010

Ellenblum, Ronnie: *The Collapse of the Eastern Mediterranean*. Cambridge, 2010.

Gardízi 2011

The Ornament of Histories: A History of the Eastern Islamic Lands AD 650–1041. The Original Text of Abū Sa'īd 'Abd al-Hayy Gardīzī. Translated and Edited by C. Edmund Bosworth. London–New York, 2011.

Gelpke 1957

Gelpke, Rudolf: *Mas'ūd I. von Ġazna. Die drei ersten Jahre seiner Herrschaft (421/1030–424/1033)*. Inaugural-Dissertation Universität Basel. München, 1957.

Golden 1990

Golden, Peter: The Karakhanids and early Islam. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed.: Denis Sinor. Cambridge, 1990, 343–370.

Golden 1992

Golden, Peter: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden, 1992.

de Groot 2006

de Groot, Johannes J. M.: *Hunok és kínaiak. A hunok története a Kr. sz. előtti évszázadokban – kínai források alapján*. Budapest, 2006.

Hancock 2004

Hancock, Ian: *Mi vagyunk a romani nép*. Solymár, 2004.

Hudūd 193

Hudūd al-Ālam. The Regions of the World. A Persian Geography 372. A. H. – 982 A. D. Translated and explained by Vladimir Minorsky. Oxford, 1937.

Husayni 2011

Bosworth, Clifford E.: *The History of the Seljuq State*. A translation with commentary of the Akhbār al-dawla al-saljūqiyya. London–New York, 2011.

Ibn al-Athīr 2002

The Annals of the Saljuq Turks. Sections from al-Kamil fi'l-Tarikh of 'Izz al-Dīn Ibn al-Athīr. Translated and annotated by Donald S. Richards. London–New York, 2002.

Ibn Fadlān 2007

Ibn Fadlān: *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Arab eredetiből fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Simon Róbert. Budapest, 2007.

Ibn Khaldún 1995

Ibn Khaldún: *Bevezetés a történelembe (Al-Muqaddima)*. Arab eredetiből fordította, bevezette és kommentálta Simon Róbert. Budapest, 1995.

Invernizzi 1998

Invernizzi, Antonio: Parthian Nisa. New Lines of Research. In: *Das Partherreich und seine Zeugnisse*. Hrsg.: Wiesehöfer, Josef. Stuttgart, 1998, 45–59.

Iustinus 1992

Világkrónika a kezdetektől Augustusig (Fülöp királynak és utódainak története). Marcus Iunianus Iustinus kivonata Pompeius Trogus művéből. Fordította Horváth János. H. n., 1992.

Juzjani 1881

Tabakāt-i Nāsirī: *A General History of the Muhammadan dynasties of Asia, including Hindūstān, from A.H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.) and the Irruption of the infidel Mughals into Islām*. I. Tr.: H. G. Raverty. London, 1881.

Khazanov 1984

Khazanov, Anatoly M.: *Nomads and the Outside World*. Tr.: Julia Crookenden. Cambridge, 1984.

Kmoskó I/2–3.

Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/2–3*. Szerk.: Zimonyi István. Budapest, 2000, 2007.

Kmoskó 2004

Kmoskó Mihály: *Szír írók a steppe népeiről*. Szerk.: Felföldi Szabolcs. Budapest, 2004.

Krawulsky 1984

Horāsān zur Timuridenzeit nach dem Tārīh-e Hāfez-e Abrū (verf. 817–823 h.) des Nūrallāh 'Abdallāh b. Lutfallāh al-Hvāfi genannt Hāfez-e Abrū. II. Übersetzung und Ortsnamenkommentar von Dorothea Krawulsky. Wiesbaden, 1984.

Lambton 1973

Lambton, Ann K. S.: Aspects of Sāljuq-Ghuzz Settlement in Persia. In: Donald S. Richards: *Papers on Islamic History III. Islamic Civilization, 950–1150*. Oxford, 1973, 105–125.

Le Strange 1905

Le Strange, Guy: *The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*. Cambridge, 1905.

Marvazí 1942

Sharāf al-Zamān Tahīr Marvazī on China, the turks and India. Arabic text (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary by Vladimir Minorsky. London, 1942.

Meisami 1999

Meisami, Julie Scott: *Persian Historiography to the End of the twelfth Century*. Edinburgh, 1999.

Michael le Syrien 1905

Chronique de Michael le Syrien patriarche jacobite d'Antioche (1166–1199). Éditée pour la première fois et traduite en français par Jean-Baptiste Chabot. Tome III. Paris, 1905.

Mirkhwand 1837

Mirchond's Geschichte der Seldschuken. Aus dem Persischen zum ersten Mal übersetzt und mit historischen, geographischen und literarischen Anmerkungen erläutert von Johann August Vullers. Gießen, 1837.

Nishapuri 2001

The History of the Seljuq Turks from the Jāmi' al-Tawārikh. An Ilkhanid Adaptation of the Saljuq-nāma of Zahir al-Dīn Nishāpūrī. Tr. Kenneth A. Luther. Ed. Clifford E. Bosworth. Richmond, 2001.

Nizam al-Mulk 2002

The Book of Government or Rules for Kings The Siyar al-Muluk or Siyasat-nama of Nizam al-Mulk. Translated from the Persian by Hubert Darke. London–New York, 2002.

Nizámi 1984

Nizámi Arúzi: *Ritkaságok gyűjteménye avagy Értekezések az irtokról, a költőről, az asztrológusról és az orvosról*. Fordította és a jegyzeteket írta Fridli Judit. Az utószót Jeremiás Éva írta. Budapest, 1984.

Oguz kán 2010

Oguz kán. Fordította Soproni András. Budapest, 2010.

Onomasticon 2007

Rásonyi László–Baski Imre: *Onomasticon Turcicum*. Turkic Personal Names as collected by László Rásonyi. Bloomington, Indiana, 2007.

Paul 2007–2008

Paul, Jürgen: The Role of Khwarazm in Seljuq Central Asian Politics: Victories and De-feats – Two Case Studies. *Eurasian Studies* 6 (2007–2008), 1–17.

Peacock 2010

Peacock, Andrew: *Early Seljuq History. A New Interpretation*. London–New York, 2010.

Peacock 2013

Peacock, Andrew: From the Balkhān-Kūhīyān to the Nāwakīya: Nomad Politics and the Foundation of Seljūq Rule in Anatolia. In: *Nomad Aristocrats in a World of Empires*. Hrsg.: Jürgen Paul. Wiesbaden, 2013, 55–80.

Potts 2004

Potts, Daniel T.: Camel Hybridization and the Role of Camelus bactrianus in the Ancient Near East. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 47 (2004), 144–165.

Pritsak 1981

Pritsak, Omeljan: *Studies in Medieval Eurasian History*. London, 1981.

Pritsak, Omeljan: Die Karachaniden. *Der Islam* 31 (1953), 17–68. In: Pritsak, 1981, XVI.

Pritsak, Omeljan: The Decline of the Empire of the Oghuz Yabghu. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.* 2 (1952), 279–292. In: Pritsak 1981, XIX.

Qābusnāme 1988

Das Qābusnāme. Ein Denkmal persischer Lebensheit. Übersetzt und erklärt von Seifeddin Najmabadi in Verbindung mit Wolfgang Kuanth. Wiesbaden, 1988.

Raza 2013

Raza, S. Jabir: Indian Elephant Corps under the Ghaznavids. In: *Proceedings of the Indian History Congress. 73rd Session, Mumbai, 2012*. Delhi, 2013, 212–222.

Ruchnama 2005

Szaparmurat Türkmenbasi: *Ruchnama*. Ashabad, 2005.

Smail, Raymond C.: *Crusading Warfare 1097–1193*. Cambridge, 1978.

Smith 1976

Smith, John M., Jr.: Turanian Nomadism and Iranian Politics. *Iranian Studies* 11 (1976), 57–81.

Strabón 1977

Strabón: *Geógraphika*. Fordította dr. Földy József, a fordítást az eredetivel egybevetette, az előszót írta dr. Balázs János. Budapest, 1977.

Tenigl-Takács 1997

Tenigl-Takács László: *India története*. Budapest, 1997.

Tor 2009

Tor, Deborah: The Islamization of Central Asia in the Sāmānid Era and the Reshaping of the Muslim World. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 72 (2009), 272–299.

Vámbéry 2000

Vámbéry Ármin: *Dervisruhában Közép-Ázsián át*. Dunaszerdahely, 2000.

Vámbéry 2010

Vámbéry Ármin: *Bokhara története. A legrégibb időktől a jelenkorig*. Dunaszerdahely, 2010.

Vámbéry 2014.

Vámbéry Ármin: *Közép-ázsiai utazás*. Dunaszerdahely, 2014.

Vásáry 2003

Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, 2003.

Walker 1915

Walker, C. T. Harley: Jahiz of Basra to al-Fath ibn Khaqan on the „Exploits of the Turks and the Army of the Khalifate in general.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 47 (1915), 631–697.

Wink 1997

Wink, André: *Al-Hind. The Making of the Indo-Islamic World. II. The Slave Kings and the Islamic Conquest, 11–13. Centuries*. Leiden–New York–Köln, 1997.

Woods, John E.: *The Aqqyunlu. Clan, Confederation, Empire*. Revised and Expanded Edition. Salt Lake City, 1999.

Zimonyi 2012

Zimonyi István: *Középkori nomádok – korai magyarok*. Budapest, 2012.

